

ლერი თავაძე

ასისტენტ-პროფესორი, თსუ

თეთრციხე (ციხესიმაგრე და კოშკი)

თეთრციხე თურქეთის რესპუბლიკის არდაგანის პროვინციის ჩილდირის რაიონში მდებარეობს. ციხესიმაგრე ამავე ტერიტორიაზე არსებულ ჩრდილის (თურქ. ჩილდირი) ტბის კუნძულზე არის აგებული (სურ. 1).

ჩრდილის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთით პატარა კუნძულია, რომელიც მატერიკიდან წყლის ვიწრო ზოლით არის გამოყოფილი. ხმელეთი მიწაყრილით მეშვეობით, რომელიც ხიდის ფუნქციას ასრულებს, კუნძულს უერთდება. სწორედ ამგვარი კონსტრუქციით ვუკავშირდებით ტბაზე არსებულ კუნძულს, რომელსაც ადგილობრივი თურქები აკჩაკალეს (აღჯაყალა) უწოდებენ, რაც ქართულად თეთრციხეს ნიშნავს (სურ. 2).

ტერმინი „თეთრციხე“ კუნძულის და მასზე მდებარე ციხესიმაგრის ძველი, ავთენტური, ქართული სახელწოდებაა. ეს სახელწოდება თურქებმა თავიანთ ენაზე თარგმნეს და დღეს მას ოფიციალურად აკჩაკალე ეწოდება. კუნძულზე მისასვლელი სოფელზე გადის, რომელსაც იგივე სახელწოდება აქვს, რაც ციხესიმაგრესა და საკუთრივ კუნძულს. ყველაფერი ეს ერთ სისტემაშია მოქცეული და ამგვარი სახით არსებობდა ძველი დროიდან მოყოლებული.

თეთრციხე ისტორიული ტაო-კლარჯეთის შემადგენელი ნაწილია, თუმცა ეს უკანასკნელი უფრო აკადემიურ წრეებში დამკვიდრებული ხელოვნური ტერმინია. ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით თეთრციხე პალაკაციოს „ქეყენის“, შემადგენლობაში ექცევა, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში ჯავახეთის მხარესთან იყო დაკავშირებული. პალაკაციო სასაზღვრო ტერიტორია გახლდათ და წარმოადგენდა ისტორიული სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან პროვინციას.

კუნძულის ტერიტორიაზე ჩვენი ამჟამინდელი კვლევისთვის საინტერესო ორი ისტორიული ძეგლია, თეთრციხის ციხესიმაგრე და თეთრციხის კოშკი. ამათ გარდა კუნძულზე სხვა მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლებიც გვხვდება, თუმცა ახლანდელი ნარკვევის შესწავლის ობიექტი სწორედ ეს ორი საფორტიფიკაციო ნაგებობაა.

შესწავლის ისტორია

თეთრციხის მეცნიერული შესწავლის ისტორიის პირველი ეტაპი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის ექვთიმე თაყაიშვილის სახელს უკავშირდება. რუსეთის მიერ 1877-1878 წლებში ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიის ერთი ნაწილის შემოერთებამ (მათ შორის იყო პალაკაციო) შესაძლებელი გახდა აღნიშნულ ტერიტორიაზე ინტენსიური კვლევა-ძიება ჩატარებულიყო. ერთადერთი რაც სამეცნიერო სამუშაოებს აფერხებდა მწვავე კრიმინალური ვითარება გახლდათ. ეს უკანასკნელი მომთაბარეთა მძარცველური თავდასხმებით იყო გამოწვეული, რაც ასახვას ჰპოვებდა ქურდობაში და ყაჩაღობაში. ასეთი ვითარების მიუხედავად პალაკაციოს მხარის ერთ-ერთი პირველი მეცნიერული აღწერილობა ექვთიმე თაყაიშვილმა (1863-1953 წწ.) დაგვიტოვა, რომელმაც თავისი 1902 და 1907 წლების მოგზაურობებისა და დაკვირვებების შედეგები სპეციალურ დღიურებში შეიტანა.¹

ექვთიმე თაყაიშვილამდე ამ მხარეში იმოგზაურა ვასილ კოპტონაშვილმა, რომელმაც მეცნიერული თვალსაზრისით ნაკლებად ღირებული მასალა შემოგვინახა. თუმცა, ვ. კოპტონაშვილის მოგზაურობის მთავარი ღირსება ისაა, რომ თავისი ეთნოგრაფიული მასალა, რომელსაც ის პერიოდულად აქვეყნებდა გაზ. „ივერიაში“, ორიგინალურია და სამეცნიერო კვლევაში მნიშვნელოვან დახმარებას გვიწევს. ამ მხრივ გარკვეული ინფორმაცია ვ. კოპტონაშვილს დაცული აქვს თეთრციხის შესახებაც.²

ვასილ კოპტონაშვილის შემდეგ, ტაო-კლარჯეთის მხარეში ორი ექსპედიცია, 1902 და 1904 წლებში, მოაწყო გამოჩენილმა ქართველმა მეცნიერმა ნიკო მარმა. მისი ექსპედიციის ძირითადი მიმართულება შავშეთი და

¹ Маршрут и предварительные заметки: Христианские памятники (Экскурсия Е. Такаишвили 1902 г.). Материалы по археологии Кавказа собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества. Вып. XII. М. 1909, გვ. 45-117; ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი. 1938.

² გაზ. „ივერია“. 1894. № 155, გვ. 3.

კლარჯეთი იყო, ამდენად ნ. მარი, ფაქტობრივად, არ შეხებია პალაკაციოს მხარეს. უფრო ადრეული ექსპედიციებიდან გამოსაყოფია დიმიტრი ბაქრაძისა (1873 წ.) და რუსი აკადემიკოსის, პავლინოვის, (1888 წ.) ექსპედიციები. მათ ასევე შეისწავლეს ტაო-კლარჯეთის ისტორიული ძეგლები, თუმცა არ უშუალოდ, უშუალოდ, ჩრდილის ტბის ირგვლივ მდებარე ძეგლებზე. 1893, 1894, 1896 წლებში მოსკოვის საიმპერატორო არქეოლოგიური საზოგადოების ედიტით სამხრეთ კავკასიაში რამდენიმე სამეცნიერო ექსპედიცია განხორციელდა. ამოთგან, 1894 წელს ა. ა. ივანოვსკიმ მოინახულა ჩრდილის ტბის მიდამოები და ამავე ტბის კუნძულზე მდებარე ციხესიმაგრე და კოშკი. მოგვიანებით, „კავკასიის არქეოლოგიის მასალებში“ გამოქვეყნდა ამ ექსპედიციის შედეგები, მათ შორის თეორიების ციხესიმაგრის (ავტორი მას ჩალდირის ციხეს უწოდებს) აღწერილობა, გეგმა, სურათები, კოშკის მოკლე დასახიათება და ავტორისეული დაკვირვებები.³

XX საუკუნის დასაწყისში მსოფლიოში მიმდინარე პოლიტიკურმა კონფლიქტებმა, პირველმა მსოფლიო ომმა, რუსეთში მომხდარმა რევოლუციებმა, თუ სხვა მოვლენებმა მნიშვნელოვნად შეაფერხეს ამ მხარეში სამეცნიერო საქმიანობის წარმოება. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (1918-1921 წწ.) არსებობამ ამ მხრივ საქმეს ვერ უშველა, ხოლო ყარსის ხელშეკრულებით საბჭოთა რუსეთის მიერ ქართული ტერიტორიების თურქეთისთვის გადაცემამ ტაო-კლარჯეთის მხარე მთელი 70 წლის მანძილზე (1921-1991 წწ.), პრაქტიკულად, მიუწვდომელი გახადა ქართული სამეცნიერო საზოგადოებისთვის.

ქართველი მეცნიერი, ვისაც 70 წლის მანძილზე საშუალება ჰქონდა გაცნობოდა ტაო-კლარჯეთის ისტორიულ ქართულ მემკვიდრეობას და ამ კუთხით გარკვეული მასალა მიეწოდებინა აკადემიური წრეებისთვის იყო ვახტანგ ჯობაძე (1917-2007 წწ.).⁴ ამერიკაში მოღვაწე ქართველ მეცნიერს, ვ. ჯობაძეს, საქართველოში მყოფი ქართველი მკვლევარებისგან განსხვავებით, საშუალება ეძლეოდა ემოგზაურა და შეესწავლა თურქეთის ქართული სიძველეები, რაც დიდი დახმარებას უწევდა საქართველოში მოღვაწე აკადემიურ

³ А. А. Ивановский. По Закавказью: Археологическія наблюденія и исследованія 1893, 1894 и 1896 гг. Материалы по археологии Кавказа собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества. Вып. VI. М. 1911, გვ. 80-84.

⁴ W. Djobadze. Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klardjeti and Šavšeti. Stuttgart. 1992.

წრეებსაც ინფორმაცია მიეღოთ ქართული ციხეებისა თუ ეკლესია-მონასტრების მდგომარეობის შესახებ. საბჭოთა პერიოდში სასულიერო ცენტრების შესახებ დიდი ინფორმაცია შეაგროვა ხელოვნებათმცოდნე ვახტანგ ბერიძემ (1914-2000 წწ.).⁵ თუმცა, ყველა ესა თუ სხვა ინფორმაცია ტაო-კლარჯეთის ქართული სიძველეების შესახებ, ძირითადად, ეკლესია-მონასტრებს ეხებოდა და ნაკლებად აქცენტირდებოდა ციხესიმაგრეების შესწავლაზე.

ქართველ მეცნიერებთან ერთად ტაო-კლარჯეთით უცხოელი მკვლევარებიც დაინტერესდნენ. ამ კუთხით მნიშვნელოვანია ფრანგი ცოლ-ქმრის, ნიკოლ და ჟან-მიშელ ტიერების გამოკვლევები.⁶ ისინი ერთ-ერთი პირველი უცხოელები იყვნენ, რომლებმაც ამ მხარეში იმოგზაურეს და სამეცნიერო აღწერილობები დაგვიტოვეს. დასავლელ მკვლევართაგან, ასევე, გამოვყოფდით ბ. ბაუმგარტნერის, ე. ბრაიერის, დ. ვინფილდის, რ. ედუარდისა და თ. სინკლერის შრომებს ტაო-კლარჯეთის შესახებ.⁷ მიუხედავად იმისა, რომ მათი ნაშრომები ტაო-კლარჯეთის ყველაზე მნიშვნელოვანი ხუროთმოძღვრული ძეგლების შესწავლაზე აქცენტირდებოდა, გარკვეულწილად, მათ შრომებში თეორიციხეც მოხვდა.

დასავლელი მეცნიერების პარალელურად აღნიშნული მხარის ძეგლების მიმართ ინტერესი გაჩნდა თურქ მკვლევრებშიც. ჩრდილის ტბის მიდამოები მრავალი თურქი არქეოლოგისა და ისტორიკოსის ყურადღების ცენტრში მოექცა. ერთ-ერთი პირველი იყო ი. ქ. ქოქთენი.⁸ მოგვიანებით ის შეისწავ-

⁵ В. Беридзе. Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. Тб. 1981

⁶ M. Thierry, N. Thierry. Thierry Notes d'un voyage en Géorgie turque. Bedi kartlisa: Revue de kartvelologie. Vol. VIII-IX. 1960, გვ. 10-29; M. Thierry, N. Thierry. Notes d'un nouveau voyage en Georgie turque. Bedi Kartlisa: Revue de kartvelologie. Vol. XXV. 1968, გვ. 51-65; J-M. Thierry. Topographie et état actuel des monuments géorgiens en Turquie orientale. Revue des études géorgiennes et caucasiennes. 5. 1989.

⁷ B. Baumgartner. Studien zur historischen Geographie von Tao-Klaržeti. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie eingereicht an der Geistes wissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien. 1996; D. Winfield. Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. Vol. 31. 1968, გვ. 33-72; A. Brayer, D. Winfield. The Byzantine Monuments and Topography of Pontos. Vols. I-II. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington, D.C. 1985; R. W. Edwards. Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey. Dumbarton Oaks Papers. Vol. 39. 1985; R. W. Edwards. The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey. Dumbarton Oaks Papers. Vol. 40. 1986; T. A. Sinclair. Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey. Vol. II. London. 1989.

⁸ İ.K. Kokten. Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları. Belleten VIII, 32. Ankara. 1944, გვ. 672.

ლეს ბ. იუქმენმა, ქ. ქოროღლუმ, ჰ. გუნდოღუმ, ა. მ. აქთემურმა და ა.შ.⁹ ჰ. გუნდოღუმ და ა. მ. აქთემურმა 2001 წელს ჩილდირის რეგიონის ციხესიმაგრეების შესახებ სპეციალური ნარკვევი გამოსცეს, რომელშიც სხვა სიმაგრეებთან ერთად თეთრციხეს მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო.¹⁰

სამი პატაჯი კიდევ ერთი თურქი მკვლევარია, ვინც დეტალურად შესწავლა არდაგანის მხარეში მდებარე ციხესიმაგრეები. ამ კუთხით საინტერესოა მისი ნაშრომი, „არდაგანის ციხეები და კოშკები“.¹¹ არდაგანის მხარის ისტორიული ძეგლებიდან შესწავლილია ჩვენთვის საინტერესო თეთრციხის კომპლექსიც.¹²

საქართველოში ტაო-კლარჯეთის ძეგლების მეცნიერული შესწავლის საქმე განსაკუთრებით წინ წავიდა დამოუკიდებლობის მოპოვების (1991 წ.) შემდეგ, როდესაც თურქეთსა და საქართველოს შორის დამყარდა დიპლომატიური და კეთილმეზობლური ურთიერთობა. ამ ურთიერთობას შედეგად მოყვა განახლებული სამეცნიერო ექსპედიციები. ქართულ სამეცნიერო სივრცეს კვლავ მიეცა საშუალება კვლევა-ძიება ეწარმოებინა ტაო-კლარჯეთის მხარეში. ამ მხრივ ერთ-ერთი პირველი იყო ხელოვნებათმცოდნე დავით ზოშტარია, რომელმაც განსაკუთრებული ყურადღება ტაო-კლარჯეთის ეკლესია-მონასტრების შესწავლას დაუთმო.¹³ ტაო-კლარჯეთის არაერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი გამოაქვეყნა ვალერი სილოგავამ.¹⁴ სხვა მხრივ, დიდი სამუშაოები გასწიეს ისეთმა მკვლევრებმა, როგორებიც არიან: გიორგი ბაგრატიონი, ზაზა სხირტლაძე, გიორგი ქავთარაძე, გიორგი ჭეიშვილი და ა.შ. ამათგან თეთრციხის შესახებ აღნიშნული აქვს გიორგი ბაგრატიონს.¹⁵ 2008 წელს თეთრციხე მოინახულა დევი ბერძენიშვიმა.¹⁶

⁹ B. Yükmén. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 2003; K. Koroğlu. Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ulkesinin Tarihi Coğrafyası. Belleten LXIV/241. 2001; H. Gundogdu, A. M. Aktemur. Tarihi Kalıntıları ile Cıldır. Ankara. 2001.

¹⁰ H. Gundogdu, A. M. Aktemur. Tarihi Kalıntıları ile Cıldır.

¹¹ Ardahan Kale ve Kuleleri. Editör: Sami Patacı. Ardahan. 2016, გვ. 28-103.

¹² Ardahan Kale ve Kuleleri, გვ. 32-39.

¹³ დ. ზოშტარია. კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები. თბ. 2005.

¹⁴ ვ. სილოგავა. ოშკი: X ს. მემორიალური ტაძარი. თბ. 2004; ვ. სილოგავა, კ. შენგელია. ტაო-კლარჯეთი. თბ. 2006

¹⁵ გ. ბაგრატიონი. მოგზაურობა თურქეთში. ძეგლის მეგობარი. 1996. № 2 (93).

¹⁶ დ. ბერძენიშვილი. მესხეთე ექსპედიციის დღიური. წგნ-ში: ანდრია პირველწოდებულის ნაკ-ვალევზე. თბ. 2009, გვ. 115-116.

ტაო-კლარჯეთის სიძველეებს იკვლევს თეიმურაზ ზუციშვილის ხელმძღვანელობით მოქმედი სამეცნიერო ექსპედიცია. ისინი აღნიშნული საქმიანობით 2003 წლიდან არიან დაკავებული. აღსანიშნავია მათ მიერ გამოცემული 2014 წლის კვლევითი ექსპედიციების ანგარიშები, რომელშიც სხვა ძეგლებთან ერთად თეთრციხეც არის აღწერილი.¹⁷

ციხესიმაგრეების შესწავლის კუთხით აღსანიშნავია სამხრეთ კავკასიისა და ანატოლიის კვლევის ცენტრის ექსპედიციების შედეგებიც, რომელიც დღიურების, სტატიებისა თუ კატალოგების სახით გამოქვეყნდა სხვადასხვა კრებულებსა და წიგნებში.¹⁸ თეთრციხის შესახებ ენციკლოპედიური სახის ცნობარი მოცემულია „ქართლის ცხოვრების“ ტოპოარქეოლოგიურ ლექსიკონში.¹⁹

ტაო-კლარჯეთის უძველესი მემკვიდრეობის შესწავლის კუთხით ერთ-ერთი უკანასკნელი სამეცნიერო ექსპედიცია, შოთა რუსთაველის ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის – „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხესიმაგრეები“ – ფარგლებში, 2014 წლის აგვისტო-სექტემბერში მოეწყო. თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის ეგიდით განხორციელებულ ამ ექსპედიციაში სხვა ძეგლებთან ერთად პალაკაციოს ციხესიმაგრეებიც იქნა შესწავლილი.²⁰

თეთრციხის კუნძული ჯგუფმა 30 აგვისტოს მონინახულა. სამეცნიერო ექსპედიციამ დაათვალიერა და დეტალურად აზომა თეთრციხის ციხესიმაგრე და კოშკი. დაფიქსირდა ამ ძეგლების ამჟამინდელი მდგომარეობა. სწორედ ამ ექსპედიციის მასალების საფუძველზეა მომზადებული წინამდებარე ნარკვევი.

¹⁷ ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები. ექსპედიციების ანგარიშები მოამზადეს თეიმურაზ ზუციშვილმა (ხელმძღვანელი), ლევან წიქარიშვილმა, ანა გელაშვილმა, ბებურ გოზალიშვილმა, შალვა კოლუაშვილმა, ანა იმედაშვილმა, დავით გაჩეჩილაძემ და დავით მაისურაძემ. თბ. 2015, გვ. 70-72.

¹⁸ რეგიონის შესახებ არსებული ბიბლიოგრაფია იხ.: ტაო-კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლების კატალოგი. ავტორ-შემდგენლები: ნ. ბაგაური, ზ. ბატიაშვილი, ი. ბერიძე, ბ. კუდავა (რედ.), ნ. ჟღერტი, გ. საითიძე, ნ. ხიზანიშვილი. თბ. 2017, გვ. 529-591.

¹⁹ ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი. გ. გამყრელიძის, დ. მინდორაშვილის, ზ. ბრავგაძისა და მ. კვაჭაძის ავტორობით. თბ. 2013, გვ. 241.

²⁰ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი პროფ. ჯაბა სამუშია; პროექტის ძირითადი მონაწილეები: ასოც. პროფ. ბონდო კუპატაძე, ასისტ.-პროფ. ალექსანდრე ბოშიშვილი, ფილოლ. დოქტ. თსუ ენების ცენტრის მასწავლებელი მზისა ბუსკივაძე, დოქტორანტი აკაკი ჩიჭობავა, ისტ. მაგისტრი ოქროპირ ჯიქური, მხატვარი ასოც. პროფ. ლევან სილაგაძე, ასისტ.-პროფ. ლერი თავაძე; აზომით სამუშაოებს აწარმოებდა არქიტექტორი გიორგი ბაგრატიონი.

ისტორიული გეოგრაფია და გეოგრაფიული გარემო

თეთრციხე ისტორიული მესხეთის ერთ-ერთი ყველაზე ლამაზი კუთხის ჩრდილის ტბის მხარის უმნიშვნელოვანესი ციხესიმაგრეა. ჩრდილის მხარე ანუ პალაკაციო ისტორიულად საქართველო-სომხეთის საზღვარზე მდებარეობდა. თანამედროვე რეალობაში სამი სუვერენული ქვეყნის (საქართველო, სომხეთი, თურქეთი) სასაზღვრო ზოლთანაა გაშლილი.

„ქართლის ცხოვრების“ პირველი თხზულების მიხედვით, ფარანავაზის ადმინისტრაციული რეფორმით ეს მხარე წუნდის ანუ ჯავახეთის საერისთავოში მოექცა. ქართლში შემავალი ეს მხარე, ფარანავაზიანების დროს ადმინისტრაციული თვალსაზრისით ჯავახეთს ექვემდებარება. ხშირი იყო სომხეთის ექსპანსიაც. თუმცა, უპირატესად, ამ ტერიტორიას ქართველები ფლობდნენ – ჯერ ქართლის მეფეები, შემდეგ ზემო ქართლის მეფეები, სასანური ირანი, ქართლის ერისმთავრები და ბოლოს ქართველთა სამეფოს მონარქები ბაგრატიონთა დინასტიიდან. გაერთიანებული საქართველოს პირობებში ის თმოგვის საერისთავოს ექვემდებარება, ხოლო დაშლილი საქართველოს პერიოდში სამცხე-საათაბაგოს. ქართველებმა ეს მხარე ოსმალეთის ექსპანსიის დროს, 1578-1579 წლებში, დაკარგეს, როდესაც გურჯისტანის ვილაიეთი, ანუ მეორენაირად, ჩილდირის ვილაიეთი – საფაშო ჩამოყალიბდა. სამცხე-საათაბაგოს მიწებისთვის ბრძოლა გრძელდებოდა, თუმცა ოსმალების მიერ 1639 წელს სეფიანებთან დადებული ზავის შემდეგ ქართველების წინააღმდეგობა დიდი ხნით შეწყდა, ხოლო მესხეთის ტერიტორია ოსმალეთის იმპერიას ღარჩა. მიუხედავად ოსმალთა გაბატონებისა XIX საუკუნემდე ამ მხარეს ახალციხის ფაშები მართავდნენ ჯაყელთა დინასტიიდან. ჯაყელთა მმართველობა მეძკვიდრეობითი იყო, რის გამოც მიზერული სახის ავტონომია ყოფილ სამცხე-საათაბაგოს მმართველ ზედაფენას შენარჩუნებული ჰქონდა. ამგვარად, ძეგლი XVI საუკუნის ჩათვლით, უპირატესად, ქართული სახელმწიფოების ტერიტორიაზე მდებარეობდა, რასაც, ბუნებრივია, ადმინისტრირებას ადგილობრივი წარმომობის მოხელე-მფლობელები უწევდნენ.

ჩრდილის მხარის გეოგრაფიული გარემო მკაცრია, რაც თეთრციხის ყოფაზე მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა. მთელი წლის განმავლობაში ცივი გარემო თავის დაღს ასვამდა ციხესიმაგრის მიმდებარე ტერიტორიას, თუ ზაფხულში თეთრციხე კარგი დასასვენებელია, ზამთრის სეზონში, მკაცრი ბუნებრივი პირობების გამო, ციხეზე მისვლა მნიშვნელოვნად რთულდებოდა. მაგრამ, ამავე დროს, როგორც გიორგი ბაგრატიონი შენიშნავს, ზამთარში

ჩრდილის ტბა იყინება, რის გამოც, კუნძულზე გადასვლა მნიშვნელოვნად გააღვილელებულია.²¹

თეთრციხე და მისი მიმდებარე მიწები მთიანი რელიეფზე მდებარეობს. მთელი ეს მხარე მცირე კავკასიონის შემადგენელი ნაწილია. მცირე კავკასიონი დიდი კავკასიონის წყალგამყოფი ქედისგან განსხვავებით ზღვის დონიდან შედარებით დაბლა მდებარეობს, თუმცა მკაცრი გეოგრაფიული პირობებით მას არაფრით ჩამოუვარდება. ჩრდილის ტბას ირგვლივ ამავე სახელწოდების ქედი და ჯავახეთის ქედი შემოუყვება, რაც განაპირობებს კიდეც მის რელიეფურ თავისებურებას. ტბა და მასზე განლაგებული კუნძული ზღვის დონიდან საკმაოდ ამაღლებულ ზონაში მდებარეობს. ჩრდილის ქედის უმაღლესი მწვერვალი, კისირის მთა, ზღვის დონიდან 3068 მეტრზეა. აღნიშნული მწვერვალი ტბას სამხრეთ-დასავლეთიდან ესაზღვრება. ბუნებრივია, მწვერვალებისა და, ზოგადად, მთიანი ზონის არსებობა განაპირობებს ხეობების სიმრავლესაც. ჩრდილის ტბაში, ფაქტობრივად, ყოველი მხრიდან ჩაედინება მდინარეები, რაც ავსებს ტბას და ამ მხარის საკმაოდ დანაოჭებულ გეოგრაფიულ გარემოს განაპირობებს.²²

ჩრდილის მხარე თავისი გეოგრაფიული თავისებურებებიდან გამომდინარე საკმაოდ დაცულია. მკაცრი კლიმატური პირობების გარდა მთიანი რელიეფი ამ ტერიტორიის თავდაცვითუნარიანობას მნიშვნელოვნად ზრდის, საკუთრივ ციხესიმაგრე თითქმის ზღ. 2000 მეტრზეა აგებული. ამის გარდა მნიშვნელოვანია კუნძულის ფაქტორიც. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თეთრციხე კუნძულზე მდებარეობს, ხოლო მატერიკთან დამაკავშირებელი ზონა კედლებით იყო ჩაკეტილი. ყველაფერი ზემოთქმულის გათვალისწინებით თეთრციხე ბუნებრივად დაცულ ციხესიმაგრედ წარმოგვიდგება. თეთრციხის მდებარეობა და დაცულობა განსაზღვრავდა აღნიშნული ციხესიმაგრის მნიშვნელობასა და სტატუსს მთელ რეგიონში. მიუხედავად იმისა, რომ პალაკაციოში სხვა ძველ ციხესიმაგრეებსაც ვხვდებით არცერთი მათგანი არ არის ბუნებრივად ისეთი დაცული როგორც თეთრციხე.

თეთრციხე თავისი უნიკალური მდებარეობის გათვალისწინებით პალაკაციოს „ქვეყნის“ ცენტრია, თუმცა არ უნდა დაგვავიწყდეს არც ის, რომ

²¹ ამ და სხვა საგულისხმო შენიშვნებისთვის მადლობას მოვასხენებთ.

²² ადგილმდებარეობისა და ფიზიკურ-გეოგრაფიული მახასიათებლების შესახებ იხილეთ: „გურჯისტანის ვილაიეთის“ რუკა. შედგენილი XVI საუკუნის თურქული ხელნაწერი ძეგლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ ქართული თარგმანის მიხედვით ალ. ასლანიშვილის მიერ, რედაქტორი ს. ჯიქია. თბ. 1953; ტაო-კლარჯეთის ზუროთმომდერული ძეგლები. რუკის შემდგენლები თ. ზუციშვილი, გ. ბაგრატიონი, დ. მაისურაძე. მეორე გამოცემა. 2008.

მასთან სიახლოვეს მდებარეობს ამავე რეგიონის კიდევ ერთი ციხესიმაგრე – შავციხე. აღნიშნულ ციხეებს შორის მანძილი პირდაპირი ხაზით 9,6 კმ-ია. თეორიებისა და შავციხის ურთიერთმიმართება არ შეიძლება განპირობებული ყოფილიყო მხოლოდ ეტიმოლოგიური და გეოგრაფიული სიახლოვით. ამ ციხესიმაგრეებს გაცილებით მეტი აქვთ საერთო, ვიდრე ეს უბრალოდ ტერიტორიული სიახლოვეა.

ჩრდილის ტბისა და მასზე მდებარე თეორიების გეოგრაფიული თავისებურებებიდან გამომდინარე აუცილებელია იმის აღნიშვნაც, რომ ისინი საქართველო-სომხეთის ისტორიულ საზღვარზე მდებარეობენ. ჩრდილის მხარის აღმოსავლეთით სომხეთია. ამ გეოგრაფიული მახასიათებლის გათვალისწინებით პალაკაციოსა და მისი ცენტრის ეთნიკური სურათი საკმაოდ ჭრელი იყო. ქართულ მოსახლეობას აქ ხშირად ერწყმოდა სომხური ელემენტი. XVI საუკუნიდან, როდესაც ეს მხარე ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა შერეულ ქართულ-სომხურ მოსახლეობას თურქები და ქურთები დაემატნენ.

ტოპონიმები

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის (1595 წ.) მიხედვით, ქართულ სოფელ თეორციხეს თურქული სახელი, აქაკალა (ვარ. აღჯაყალა), ჰქვია.²³ ეს სახელი ქართული „თეორციხის“ პირდაპირი თურქული თარგმანია, რომელიც სოფელს ოსმალებმა ჩრდილის ტბის მხარის იგივე პალაკაციოს, დაპყრობის შემდეგ უწოდეს. „მესხური დავითნის ქრონიკაში“ XVI საუკუნის ამბებთან დაკავშირებით ეს უკანასკნელი თეორციხედ იწოდება.²⁴

ექვთიმე თაყაიშვილის დაკვირვებით, კუნძულზე მისასვლელი გამაგრებული ყოფილა გალავნებით და კოშკებით, რომლებიც თეორი ფერის თლილი ქვებით იყო მოპირკეთებული. ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, სწორედ ამის გამო ეწოდა მას თეორციხე.²⁵

ნიკო დადიანის ცნობით, „აქა ითხრების თეორი ქვა, მსგავსი მარმარილოსა. პალაკაციოს და აბოცს შორის არს მთა აღბაბასი და იგი მთა არს

²³ ვარ. თეორა-ციხე, იხ.: ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 32.

²⁴ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 392.

²⁵ Материалы по археологии Кавказа. XII, გვ. 56; ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 392.

საზღვარი ქართლისა და ყარსისა ვიდრე თეთრ-ციხემდე და ტბამდე ტაშალა-ნისა“.²⁶

ამგვარად, ნიკო დადიანის ცნობით, ამ ადგილებში მარმარილოს მსგავსი თეთრი ქვა მოიპოვება, რის გამოც, როგორც ჩანს, ციხესიმაგრეს თეთრციხე შეარქვეს. ბუნებრივია, ეს ის თეთრი ქვებია, რომელიც ექსპედიციის დროს ექვთიმე თაყაიშვილმა დააფიქსირა და რომლის კვალიც დღესაც შეიმჩნევა კუნძულის სანაპირო ზოლის მთელ რიგ მონაკვეთებში. აქედან გამომდინარე ექვთიმე თაყაიშვილის დაკვირვება უდავოდ გასათვალისწინებელია. როგორც ჩანს ამ ციხესიმაგრემ ადრიდანვე მიიღო „თეთრციხის“ სახელწოდება. მნიშვნელოვანია იმისი აღნიშვნაც, რომ ტაო-კლარჯეთის ისტორიულ მხარეში ეს სახელწოდება არ ვრცელდება მხოლოდ ჩვენთვის საინტერესო ციხეზე. ამგვარი სახელით მოიხსენიებდნენ სხვა ციხეებსაც, რომელთა მშენებლობაშიც თეთრი ქვის მასალა იყო გამოყენებული. ერთ-ერთი ასეთი ციხესიმაგრე, ჩვენი აზრით, ახალ ბერეხათუნთან მდებარე ხელევანის ციხე უნდა იყოს, რომელსაც ასევე თეთრციხედ მოიხსენიებდნენ. თუმცა ამ საკითხზე დაწვრილებით ხელევანის ციხის აღწერისას ვისაუბრებთ.

ციხესიმაგრის სახელწოდების გარდა აუცილებლად უნდა განვიხილოთ იმ ქვეყნის სახელწოდება, რომლის ცენტრად თეთრციხე მიგვაჩნია. ძველი ურარტული წყაროების მიხედვით, ის ქვეყანა, რომელიც მდებარეობდა ჩრდილის ტბის სანაპიროსთან იწოდება როგორც – იგანი.²⁷

იგანის სამეფო ურარტულ წყაროებში დაფიქსირებული ეთიუნის გაერთიანების ერთ-ერთი წამყვანი პოლიტიკური ერთეულია. ურარტული და ქართული სამყაროს სამხედრო-პოლიტიკურ დაპირისპირებებზე ცოტა ქვემოთ ვისაუბრებ. ამჯერად ყურადღება მსურს მივაქციო ზემოხსენებული ტოპონიმის – „იგანი“ – წარმომავლობასა და ლოკალიზაციას. იგანი და მასში შემა-

²⁶ ნიკო დადიანი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ. თბ. 1962, გვ. 127.

²⁷ ამ აზრს ურარტულ წყაროებზე დაყრდნობით გიორგი მელიქიშვილი გამოთქამდა, იხ.: ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I. წყაროები. მთ. რედ. რ. გორდეზიანი. თბ. 2010, გვ. 28, 36; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები. მეორე, შევსებული და შესწორებული გამოცემა. თბ. 2012, გვ. 95, 110; Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту. Тб. 1954, გვ. 57, 61-62, 262-263; გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I: საქართველოს უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე. რედ. გ. მელიქიშვილი. თბ. 1970, გვ. 377, 383. ურარტული წარწერები მრავალჯერ გამოქვეყნდა, დავიმოწმებთ მხოლოდ მათ უკანასკნელ და ისიც ქართულ ენაზე შესრულებულ თარგმანს (იხ.: ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები).

ვალი ერთ-ერთი დასახლება ზუსტადაა ლოკალიზებული თანამედროვე თურქეთის რესპუბლიკის ჩრდილის ტბის სამხრეთ სანაპიროზე მდებარე სოფელ თაშქოფურუში (დამ-კარბი), სადაც შესაბამისი წარწერა აღმოჩნდა ქალაქი მაკალთუნის მოხსენიებით, რომელიც სარდურ II-მ დაიპყრო და წარწერა შეასრულებინა.²⁸ ცოტა უფრო ადრე ქალაქი მაკალთუნი მოხსენიებულია მეფე არგიშთი I-ის წარწერებში როგორც ივანის ქვეყნის ქალაქი.²⁹

გიორგი მელიქიშვილმა, ზემოხსენებული წარწერების მიხედვით, ივანის ლოკალიზაცია ჩრდილის ტბის მხარესთან მოახდინა, რაც გაიზიარეს კიდეც სამეცნიერო ლიტერატურაში.³⁰ ჩვენ შევეცდებით ამ თვალსაზრისის გამყარებას, ახალი მონაცემებით შევსებასა და კონკრეტიზაციას.

სოფელ თაშქოფურუს სიახლოვეს, მის ოდნავ სამხრეთით მდებარეობს სოფელი გონულაღანი, რომლის ძველი სახელწოდებაა ივანდორი, ანუ ივანას ხევი. ეს ტოპონიმი, თითქმის ამგვარი ფორმით, „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ დატანილი ჰქონდათ ევგენი ბარამიძესა და ივანე ჯავახიშვილს.³¹ ასევე, მნიშვნელოვანი ცნობაა დაცული „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ უცნობი ავტორის ტექსტში. მემათიანეს მიხედვით, ერთმანეთის გვერდიგვერდ არსებობდა ისეთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნები როგორებიცაა: არტანი, ძაღინის ჴევი და პალაკაციო.³² ამ ცნობაში მოხსენიებული ძაღინის ჴევი იმდენად არის საინტერესო რამდენადაც მისი სახელი ივანის ავთენტურთან მიახლოებულ ქართულ ფორმას შეიძლება ასახავდეს (ძაღინი, ძიღანი).³³

²⁸ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 36; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 110; გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 383.

²⁹ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 28; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 95; გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 377.

³⁰ Г. А. Меликишвили. Наир-Урарту, გვ. 57, 61-62, 262-263, შ. ასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბ. 1993, გვ. 15.

³¹ საქართველოს ისტორიული რუკა. შედგენილი ევ. ბარამიძის მიერ ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით. თბ. 1923.

³² ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს გ. კარტოზიამ და ც. კიკვიძემ. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 448.

³³ ტოპონიმებში ხმოვანთა მონაცვლეობა საკმაოდ ხშირადაა დადასტურებული (ძაღინა>ძიღანი), ხოლო ასონიშანი „ღ“-ს გადასვლა „გ“-ში (ძაღინა/ძიღანი>[ძი]განი), ასევე, ინტენსიურია, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც საკუთარი სახელების ტრანსლიტერაცია ხდება (გუბაზი>ღობაზი და სხვ.). ხოლო, რაც შეეხება ფუძისეული „ძ“-ს ამოვარდნას, ის დაკავშირებული

ძალის კევი, რომელიც იმავე თხზულებაში ძალისკევად არის წოდებული,³⁴ მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილის (1031-1033 წწ.) მიხედვით, სოფელ ორთას (ურთა) აერთიანებდა, რომელიც ჩრდილის ტბის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ წერტილში მდებარეობს.³⁵ ძალისკევი/ძალის კევის გეოგრაფიული საზღვრები უფრო შორსაც უნდა მიდიოდა და მოიცავდა ქაჯის ციხის გავლით მთელ ხეობას, ვიდრე მდინარე მტკვრამდე, ხოლო ძველ პერიოდში, როგორც ჩანს, ანაცვლებს მთლიანად პალაკაციოს. ყველაფერი ამის საფუძველს იძლევა ივანის მოხსენიება ძველ ურარტულ წყაროებში, რომელიც ქართული ძალის, ან ძილანის, შეცვლილ-შეკვეცილ ფორმას უნდა წარმოადგენდეს. „ძალის კევი“ ქართულ საისტორიო წყაროში ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციაა, რაც, სხვა ანალოგიების გათვალისწინებით, ურარტული ეპოქის (ძვ.წ. IX-VII სს.) სუვერენულ ქვეყანას შეესაბამება.

ისტორია

თეთრციხის აგებასთან დაკავშირებით საისტორიო წყაროებში არანაირი ცნობა არ არის დაცული. ამდენად, დასკვნები ციხესიმაგრის მშენებლობაზე ზოგადი ხასიათისა და გამომდინარეობს საფორტიფიკაციო ნაგებობის არქიტექტურული თავისებურებებიდან, ან პარალელური არქეოლოგიური მასალის ანალიზიდან. იმისთვის რომ დადგინდეს თეთრციხის შედარებით ზუსტი ასაკი ციხის ტერიტორიაზე კომპლექსური არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ჩატარებაა აუცილებელი, რისი საშუალებაც, ამჟამად, არ გაგვაჩნია.

უნდა იყოს ურარტულ ენაში ამ თანხმონის არ არსებობით. ამგვარად, ტოპონიმი „ივანი“, სავარაუდოდ, ქართველური სამყაროდან უნდა იყოს ნასესხები და ურარტულ ტექსტებში სახეცვლილი ფორმით დაფიქსირებული. „ძალის“ ქართველურ წარმომავლობაზე ამ ტოპონიმის საქართველოში გავრცელება მეტყველებს. იხ.: საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში. ტ. 2. შემდგენლები: დ. ბერძენიშვილი, მ. კანდელაკი, დ. მუსხელიშვილი და სხვ. რედ. დ. მუსხელიშვილი. თბ. 2010, გვ. 391-392.

³⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 412; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. II. პირველად გამოიცა 1914. თბ. 1965, გვ. 272.

³⁵ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I. ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1984, გვ. 26; საქართველოს ისტორიული რუკა. შედგენილი ევ. ბარამიძის მიერ ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით; „გურჯისტანის ვილაიეთის“ რუკა. შედგენილი ალ. ასლანიშვილის მიერ, რედაქტორი ს. ჯიქია.

როგორც ციხესიმაგრის ზედაპირული დათვალიერება ცხადყოფს მასში მეგალითური კონსტრუქცია შეინიშნება. მეგალითური ნაგებობის ნიშნებს ვხედავთ, როგორც თეთრციხის სიმაგრეში, ასევე დღემდე შემორჩინილი თეთრციხის კოშკის ქვედა ფენაში. მიუხედავად იმისა, რომ ციხესიმაგრის კედლები დანგრეულია და სრულად არცერთი კედელი არ არის შემორჩენილი, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ციხის ქვედა ფენა სწორედ მეგალითურ კონსტრუქციას წარმოადგენს. თუ რა სახის კონსტრუქცია დააშენეს მას ზემოდან შუა საუკუნეებში, რეალურად, არ ჩანს, ვინაიდან აღნიშნული პერიოდის ფენა უკვე აღარ იკითხება. თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ შუა საუკუნეებში ეს ციხესიმაგრე მოქმედი იყო უნდა ვივარაუდოთ, რომ მას ხშირად ანახლებდნენ.

კუნძულის ტერიტორიაზე გამოვლინდა მრავალი უძველესი არტეფაქტი, მათ შორის ნეოლითური ხანის ძეგლები. გამოვლენილ ნაგებობებს შორისაა კრომლები. ეჭვი არ არის, რომ აქვე უნდა ყოფილიყო ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. დაფიქსირებულია ყორღანებიც. მათგან მნიშვნელოვანია ე.წ. დიდი ყორღანი, რომელიც კუნძულის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს, კუნძულის შესასვლელთან საკმაოდ ახლოს.³⁶ აღნიშნული თეთრციხის კუნძულზე ინტენსიურ დასახლებაზე მიუთითებს ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანაში. შენიშნულია მისი მსგავსება თრიალეთის ყორღანების კულტურასთან.³⁷ ბრინჯაოს ხანაში უკვე გამაგრებული საფორტიფიკაციო სისტემის საჭიროება ჩნდება.

პირველი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები, მსხვილი მიგრაციები და ფართომასშტაბიანი სამხედრო კონფლიქტები ბრინჯაოს ხანაში (ძვ.წ. IV-II ათასწლეულები) დაიწყო, ბუნებრივია, თეთრციხის ციხესიმაგრის მშენებლობა სწორედ ამ ეპოქას უნდა დაევუკავშიროთ, უფრო ზუსტად ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარს. აღნიშნული პერიოდი ადრეკლასობრივი სახელმწიფოების ჩამოყალიბების ხანაა. სუვერენულ ქვეყნებს შორის ტერიტორიებისა და რესურსების გადანაწილებისთვის ბრძოლა მიმდინარეობს, ხოლო ვრცელი მიწების კონტროლისა და შენარჩუნებისათვის ძლიერი საფორტიფიკაციო ნაგებობების აგებაა საჭირო. ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეებში იწყება ასურეთის სამეფოს ექსპანსია, ხოლო, ცოტა მოგვიანებით, ძვ.წ. IX-VIII საუკუნეებიდან

³⁶ უძველესი პერიოდის ამ აღმოჩენების მოკლე მიმოხილვის შესახებ იხილეთ: Ardahan Kale ve Kuleleri, გვ. 36-37.

³⁷ Ardahan Kale ve Kuleleri, გვ. 37.

ურარტუს სამეფოს სისტემატიური ლაშქრობები.³⁸ ყველაფერი ეს დამატებითი სტიმულია, რათა რეგიონის მოსახლეობამ თავდაცვის მიზნით დიდი ნაგებობები აღმართოს და ფართო სამშენებლო სამუშაოები აწარმოოს.

ამავე პერიოდში უნდა აგებულიყო კუნძულის ბოლოში მდებარე სათვალთვალო კოშკი. მას სხვა, მოგვიანო პერიოდის, ფენაც გააჩნია, თუმცა, თავდაპირველად, ისიც მეგალითური ნაგებობა უნდა ყოფილიყო. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ კუნძულზე შემოსასვლელიც ციხე-გალავნებით იყო გამაგრებული აშკარაა რომ სახეზე გვაქვს ბრინჯაოს ხანის უძველესი სამოსახლო, რომელიც შესაძლოა ანტიკური პერიოდის ციხე-ქალაქსაც წარმოადგენდა. ის ფაქტი, რომ თეთრციხე უკვე ამ პერიოდში აკონტროლებდა ჩრდილის ტბის მიდამოებს ექვს არ იწვევს.

თეთრციხესთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული კიდევ ერთი მასიური მეგალითური კომპლექსი, რომელიც სოფელ თეთრციხის ახლოს, მის ჩრდილოეთით 1,9 კილომეტრში მდებარეობს.³⁹ აღნიშნული მეგალითური კომპლექსი სპეციალურ ლიტერატურაში სენგერის ციხედ (ან სენგერ-თეფეს ციხე) იწოდება.⁴⁰ ის აგებულია ზ.დ. 2135 მეტრზე, ჩრდილის ტბის ჩრდილოეთ სანაპიროზე.⁴¹ როგორც ცნობილია, ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილს სწორედ ამ სახელით მოიხსენიებს. გამომდინარე იქიდან რომ მეგალითურ ნაგებობებს აქ მასიური მასშტაბები აქვს (გალავნის სიგრძე 150 მეტრი; სიგანე 80 მეტრი. კედლის სისქე 2,5 მეტრი. კედლების საერთო განფენილობა 1 კილომეტრამდე⁴²), უმჯობესია მას კომპლექსი ეწოდოს, როგორც ეს აღნიშნულია თ. ზუციშვილის ექსპედიციის ანგარიშში.⁴³

სენგერის კომპლექსისა და თეთრციხის ტერიტორიული სიახლოვის გათვალისწინებით (მათ შორის მანძილი დაახლოებით ორი კილომეტრია), ასევე მეგალითური კონსტრუქციების არსებობით, რომელიც მეტ-ნაკლებად თანადროული უნდა იყოს, არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ ეს ორი დასახლება ერთი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების პოლიტიკური ცენტრი უნდა ყო-

³⁸ გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 361-389.

³⁹ ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები, გვ. 84-85; Ardahan Kale ve Kuleleri, გვ. 34-35.

⁴⁰ Ardahan Kale ve Kuleleri, გვ. 34.

⁴¹ ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები, გვ. 84; Ardahan Kale ve Kuleleri, გვ. 34.

⁴² ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები, გვ. 84.

⁴³ ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები, გვ. 84-85.

ფილიყო. ჩვენი დაკვირვებით, სენგერის კომპლექსისა და თეთრციხისა და თავისი კოშკის მეგალითური ნაგებობათა ქვის წყობა, ასევე სამშენებლო მასალა მნიშვნელოვნად იდენტურია. თეთრციხის კომპლექსი ბუნებრივად დაცულ კუნძულზე მდებარეობს. კოშკის მეშვეობით განსაკუთრებით კარგად კონტროლდება ტბაზე მისასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი, ხოლო საკუთრივ თეთრციხის მეშვეობით ჩრდილო-დასავლეთი. ყველაფერი აქედან გამომდინარე ტბიდან თეთრციხე კარგად იყო დაცული, თუმცა საჭირო იყო მისი სტაბილური თავდაცვის უზრუნველყოფა მატერიკიდანაც. ამ კუთხით, ხმელეთთან დამაკავშირებელ ზოლში კედელი ააგეს, ხოლო, როგორც ჩანს, მოგვიანებით საჭირო გახდა, კუნძულის ჩრდილოეთი მისასვლელის კონტროლის მიზნით, ჩრდილოეთის გამაგრებაც. სენგერის ციხე და შემდეგ უკვე მთელი თავდაცვითი კომპლექსი ამ მიზნით უნდა აგებულიყო. საბოლოოდ, ისინი ერთი პოლიტიკური ცენტრის ორ დამოუკიდებელ ნაწილად გადაიქცნენ.

ამგვარად, თეთრციხის სტაბილური ზრდა ნელ-ნელა მიმდინარეობდა და მთელი ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში კუნძულისა და მისი მიმდებარე, სენგერის კომპლექსის აღმავლობა შესამჩნევია. ანალოგიური სიტუაცია უნდა ყოფილიყო რკინის ხანაში. ამ ეპოქიდან მოყოლებული ჩნდება პირველი წერილობითი წყაროები ჩრდილის ტბის მხარის შესახებ. ესენია ურარტული წარწერები, რომელთა შესწავლა ძვ.წ. IX-VII საუკუნეების ტაო-კლარჯეთის ისტორიული-გეოგრაფიის კვლევის კუთხით უაღრესად მნიშვნელოვანია.⁴⁴

⁴⁴ ტაო-კლარჯეთის შესახებ არსებული ურარტული წარწერები საქართველოში ბევრმა მკვლევარმა შეისწავლა, მათ შორის იხ.: ა. სვანიძე. ქართველი ტომები. განათლება. 1912, № 9; პ. უშაკოვი. საქართველოს უძველესი ხალხები და უკანასკნელი ხანის აღმოჩენები არქეოლოგიის დარგში. საქართველოს მუზეუმის მოამბე. თბ. 1940, გვ. 245-265; ჯანაშია. ურარტუ. შრომები. II. პირველად დაიბეჭდა 1937 წელს. თბ. 1952, გვ. 1-12; გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბ. 1965; გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 358-391; თ. მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავი ზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბ. 1974; შ. ასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში, გვ. 10-20; გ. ქავთარაძე. საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები (ადრეული ხანიდან). თბ. 2006; ლ. გორდეზიანი. რამდენიმე შენიშვნა ურარტულ ტექსტებში ტაო-კლარჯეთის მოხსენიებასთან დაკავშირებით. საერთაშორისო კონფერენცია: „ტაო-კლარჯეთი“ (მასალები). თბ. 2010, გვ. 357-364; ლ. გორდეზიანი. ტაო-კლარჯეთი ურარტულ ტექსტებში. კულტურულ-საისტორიო ძიებანი. თბ. 2010, გვ. 36-45; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები. მეორე, შევსებული და შესწორებული გამოცემა. თბ. 2012, 85-115, 371-383; შ. ასათიანი. ტაო-კლარჯეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. II საერთაშო-

აღნიშნული რეგიონი, ჩვენს ხელთ არსებული საისტორიო წყაროებში, პირველად იხსენიება დაახლოებით ძვ.წ. 820-810 წლებში. წარწერები ურარტუს მეფეებს, იმფუინსა (ძვ.წ. 830-810 წწ.) და მენუას (ძვ.წ. 810-785 წწ.), ეკუთვნის. ეს პირველი წერილობითი წყაროებია, რომელშიც ჩრდილის ტბის მიმდებარე ტერიტორია ფიქსირდება.

ძვ.წ. IX საუკუნიდან განსაკუთრებით მწვავე ხდება ურარტუს აგრესია ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნების მიმართ. ურარტუს სამეფოს გაძლიერება მეფე იმფუინისა და მისი მემკვიდრის, მენუას, სახელს უკავშირდება.⁴⁵ მათ განიზრახეს ურარტუს პოლიტიკური გავლენის გაფართოება ვანის ტბის ჩრდილოეთით. აქ მათ წინააღმდეგ დიდი კოალიცია გამოდის, რომელსაც, მოგვიანებით, ურარტული წარწერების მიხედვით, დიაოხი მეთაურობს. კოალიციის მიზანი ურარტუს აგრესიის კოლექტიური შეჩერებაა. კოალიციის მმართველები წარწერებში ეთიუნის (ეთიუხი) მეფეებად მოიხსენიებიან. ეთიუნი, როგორც ფიქრობენ, ზოგადი სახელწოდება უნდა იყოს იმ ქვეყნებისა, რომლებიც ურარტუს ჩრდილოეთით მდებარეობდნენ.⁴⁶ მასში სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებთან ქართული სამეფოები და მათი მეზობელი სახელმწიფოები უნდა ვიგულისხმოთ.⁴⁷

ეთიუნის ქვეყნები დახმარებას უიტერუხის, ლუშას და ქათარზას სამეფოებს უწევენ. სამივე ამ გაერთიანებაში ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებს – ოძრხეს ანუ ბიძერების გაერთიანებას, ლაზთა ან ერუშელთა და კლარჯთა ტომებს ვარაუდობენ.⁴⁸ ურარტული წარწერების მიხედვით, ურარტულ მე-

რისო კონფერენცია: „ტაო-კლარჯეთი“ (მოხსენებათა თეზისები). თბილისი-ბათუმი. 2012, გვ. 26-27; ლ. გორდეზიანი. ურარტული წარწერა ხანაკიდან. აღმოსავლეთმცოდნეობა. № 3. თბ. 2014, გვ. 331-336; Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту; Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб. 1959.

⁴⁵ ურარტუს ისტორიის შესახებ ლიტერატურა ძალიან ვრცელია, ვასახელებთ მხოლოდ მის მცირე ნაწილს, რომლებიც მონოგრაფიების სახით არის გამოცემული, იხ.: გ. წერეთელი. საქართველოს მეზეუმის ურარტული ძეგლები. ტფ. 1939; Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту; Б. Б. Пиотровский. Ванское царство (Урарту). М. 1959; Г. А. Меликишвили Урартские клинообразные надписи. М. 1960; И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы. М.-Л. 1963; Н. В. Арутюнян. Земледелие и скотоводство Урарту. Ереван. 1964; Р. Е. Zimansky. Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State. The University of Chicago Press. 1985; Н. В. Арутюнян. Биайнили-Урарту: Военно-политическая история и вопросы топонимики. 2-е издание. СПб. 2006; R. Dan. From the Armenian Highland to Iran: A Study on the Relations between the Kingdom of Urartu and the Achaemenid Empire. Rome. 2015.

⁴⁶ გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 385.

⁴⁷ Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, გვ. 56-57.

⁴⁸ გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებე-

ფეებს ისინი დაუმარცხებიათ და მიუღწევიათ ქალაქ ანეშამდე და დიდ მაკურუმდე.⁴⁹

დაახლოებით ძვ.წ. 820-810 წლებში მომხდარ ამ ბრძოლებში⁵⁰ ეჭვი არ არის, რომ თეორციხის ტერიტორიაზე მდებარე პოლიტიკური გაერთიანებაც იღებდა მონაწილეობას. ეთიუნის ქვეყნები, რომლებიც ვიძერუხის (ოდრხე), ლუშას (ლაზეთი ან ერუშეთი) და ქათარზას (კლარჯეთი) დასახმარებლად მოდიან სწორედ მათ ირგვლივ მდებარე პოლიტიკური გაერთიანებებია. ჩრდილის ტბის ირგვლივ მდებარე იგანის (იგანიხი. აიგივებენ ჰენიოხთან, რაც საკამათოა) ქვეყანა ამ ბრძოლებში უშუალოდ უნდა ყოფილიყო ჩართული. იგანის ქვეყანა მათ შორისაა, რომელიც ურარტულ წარწერებში ეთიუნის ქვეყნად არის დასახელებული. იგანი ეთიუნის ქვეყნებში შემავალი ერთ-ერთი ყველაზე აქტიური სახელმწიფო იყო.⁵¹

ლ. გორდეზიანი ფიქრობს, რომ უიტერუხის, ლუშას და ქათარზას წინააღმდეგ ბრძოლა მათი თარემის აღსაკვეთად მიმართული ღონისძიება იყო.⁵² ურარტუს მეფეები ამ ტომების საცხოვრისს ცოტა მოგვიანებით აღწევნენ.⁵³ აღნიშნული ანალიზიდან კარგად ჩანს, რომ ალაშკერტისა და, ზოგადად, მდინარე არაქსის მიდამოები არ იყო ამ ტომების პირველსაცხოვრისი. თარემის გარდა ამ ქვეყნებს ურარტუს ექსპანსიის შეჩერებაც სურდათ, ასეთი კოალიციები ამგვარი სურვილით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი. ეთიუნის ქვეყნები დამხმარეს როლში გამოდიოდნენ, ვინაიდან აცნობიერებდნენ, რომ ურარტუს აგრესია ადრე თუ გვიან მათაც მისწვდებოდა. მალე ეს ჟამიც დადგა. ჩრდილის ტბის სამხრეთ სანაპიროზე მდებარე იგანის ქვეყანას ურარტუს აგრესია უშუალოდ დაატყდა თავს.

იმფუინისა და მენუას წარწერებიდან ყურადღებას იქცევს ვიძერუხი.⁵⁴ ეს ის პოლიტიკური გაერთიანებაა, რომელიც ქართულ წყაროებში

ბი, გვ. 382-385; ლ. გორდეზიანი. რამდენიმე შენიშვნა ურარტულ ტექსტებში ტაო-კლარჯეთის მოხსენიებასთან დაკავშირებით. საერთაშორისო კონფერენცია: „ტაო-კლარჯეთი“ (მასალე-ბი). თბ. 2010, გვ. 360.

⁴⁹ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 24-25; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 85-86.

⁵⁰ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 24.

⁵¹ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 28, 34-35; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 94-95, 105-106, 108-109; გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 385.

⁵² ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 374-376.

⁵³ ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 376.

⁵⁴ უიძერუხი/უიტერუხი. მკვლევრები უკავშირებენ ბერძ. წყაროების ბიძერებს. იხ.: გ. მელი-

ოდრხის სახელწოდებითაა ცნობილი.⁵⁵ ეს უკანასკნელი ფარნავაზის მიერ შექმნილი ერთ-ერთი საერისთავოა. მისი საზღვრები, ძირითადად, სამცხეს ემთხვევა ცენტრით ოდრხეში, თუმცა არ უნდა გამოვიცხოთ მისი განვრცობა სხვა, მეზობელ ტერიტორიებზეც.

ვიძერუხი იხსენიება მეფე არგიშთი I-ის (ძვ.წ. 785-756 წწ.) წარწერებში, როდესაც, ის, ღიაოხის მოკავშირეა სხვა სამეფოებთან ერთად ურარტუს წინააღმდეგ ბრძოლაში.⁵⁶ არგიშთი ასევე საუბრობს იმის შესახებ, თუ როგორ დამარცხა მან ვიძერუხის მეფე და დაიპყრო მისი სამეფო ქალაქი ურიეიუნი.⁵⁷ ვფიქრობ, თამამად შეიძლება ამ ქალაქის გაიგივება ძველი ქართული წყაროების ქალაქ ჰურთან (ური. დღევანდელი სოფელი ალთაში),⁵⁸ რომლის მახლობლადაც მდებარეობდა თეთრციხე. ქალაქ ურაიანის ციხესიმაგრის აგებას ახსენებს არგიშთის მემკვიდრე სარდურ II, რომელიც იგივე ურიეიუნი უნდა იყოს.⁵⁹ აღსანიშნავია, რომ ძველი ქალაქი ჰურის, დღევანდელი სოფელი ალთაშის ტერიტორიაზე, ამჟამადაც არსებობს კარგად შემორჩენილი მეგალითური ციხესიმაგრე.⁶⁰ საინტერესოა, ხომ არ არის დღევანდელი ჰურის ციხე, ის, რომელიც ააგო სარდურ II-მ დაახლოებით ძვ.წ. 744-740 წლების ლაშქრობის დროს? ამას, მთელი სიცხადით, მხოლოდ არქეოლოგიური გათხრები გვიჩვენებს.

ქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 382; შ. ასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში, გვ. 19; ლ. გორდეზიანი. ტაო-კლარჯეთი ურარტულ ტექსტებში, გვ. 44.

⁵⁵ გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 376-377, 382-385.

⁵⁶ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 28; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 95.

⁵⁷ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 28; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 95.

⁵⁸ ლეონტი მროველი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზ. სარჯველაძემ, მ. ქავთარიამ და ელ. ცაგარეიშვილმა. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 43.

⁵⁹ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 35; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 108. ურარტული წარწერების ურიეიუნი და ურაიანი, სრულიად სამართლიანად, ერთმანეთთან გააიგივა გიორგი მელიქიშვილმა, იხ.: Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, გვ. 265. ურიეიუნი/ურაიანის ფუძე „ური“ უნდა იყოს, ხოლო სუფიქსი „იანი“ ინდოევროპულია, რომელიც ძვ.წ. II ათასწ. მეორე ნახევრის ქართული რეალობისთვის უკვე ნაცნობია. ინდოევროპული სუფიქსების შესახებ იხ.: თ. ღუნდუა. აღმოსავლურქართული შუა ბრინჯაოს ხანის (თრიალეთური) კულტურა და არიული *receptio*. ოსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VI. თბ. 2012, გვ. 29-34.

⁶⁰ ჰურის ციხის შესახებ იხილეთ ამავე გრანტის ფარგლებში შესრულებული ალექსანდრე ბოშიშვილის ნარკვევი.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ღიაობის მოკავშირეთა შორის დასახლებულია ზაბახას (ჯავახეთი) ქვეყანა.⁶¹ ამ კუთხით განსაკუთრებით საინტერესოა არგიშთი I-ის მეფობის მეორე და მესამე წელს განხორციელებული სამხედრო ექსპედიციები. არგიშთის მარჯვნივ თარიუნის ქვეყანა დაუქვემდებარებია, ხოლო შემდეგ ზაბახა დაუპყრია და მისულა ქალაქ უზინაბითარნამდე, სირი-მუთარას ქვეყანამდე, მთიან ქვეყანამდე, ხოლო აქედან მარჯვნივ იგანის ქვეყნის ქალაქი მაკალთუნი შეუწყალებია.⁶² მნიშვნელოვანია რომ აღნიშნული პუნქტების დიდი ნაწილი თეთრციხის ირგვლივ ლოკალიზდება, რაც ადასტურებს იმას, რომ ეს ბრძოლები, სავარაუდოდ, თეთრციხესაც შეეხო, თუმცა რამდენად შევიდნენ ურარტუელები იქ რთული სათქმელია.

თეთრციხე ამ დროს, მიუხედავად ტერიტორიული სიახლოვისა, ვიძერუხის (ოდრხის), ან/და ჯაბახას (ჯავახეთის) კონტროლის ქვეშ არ უნდა ყოფილიყო. ის, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, იგანის ქვეყანაში ერთიანდება. აქვეა სირი-მუთარა, ანუ შირიმნის ქვეყანა,⁶³ ხოლო ქალაქი უზინაბითარნა კოლაში უნდა მოვიანოთ.

ურარტუს მეფის მარშრუტი განსაკუთრებით საინტერესოა. არგიშთი ახსენებს მარჯვნივ მდებარე თარიუნის ქვეყანას, რომელსაც თორის „ქვეყანასთან“ აიგივებენ.⁶⁴ ის, უპირატესად, მდინარე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზეა მდებარეობს. არგიშთის მითითება, რომ მან მარჯვნივ მდებარე ქვეყანა

⁶¹ გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 382-383; შ. ასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში, გვ. 13; ლ. გორდეზიანი. ტაო-კლარჯეთი ურარტულ ტექსტებში, გვ. 44.

⁶² ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 28; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 95. გიორგი მელიქიშვილის აზრით, მაკალთუნი უნდა ყოფილიყო იგანის პოლიტიკური ცენტრი (Г. А. Меликишвили. Наир-Урарту, გვ. 61), თუმცა არსად წყაროში სამეფო ქალაქად არ იხსენიება.

⁶³ ტოპონიმი „შირიმნი“ XI საუკუნის თხზულების, „მატიანე ქართლისაის“, მიხედვით, კოლას ტერიტორიაზე ლოკალიზდება. XI საუკუნის პირველ ნახევარში ის დიდი სოფლის სახელწოდებაა. აღნიშნული ტოპონიმი შირიმნის ქვით მდიდარ მხარეს აღნიშნავს, რაც ძველად, როგორც ჩანს, ცალკე „ქვეყანა“, ხვეი იყო. ტოპონიმის შესახებ იხ.: მატიანე ქართლისაი. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 274. შოთა ასათიანი ამ ტოპონიმს „სირი-მუთალად“ კითხულობს და საერთო ქართულის საფუძველზე ხსნის; „სირი მთალა“ ჩიტის ბარტყებს, ანუ ფრინველის შვილებს აღნიშნავს. იხ.: შ. ასათიანი. ტაო-კლარჯეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, გვ. 27. ჩვენი აზრით, ტემინი „სირი-მუთარა“ შირიმნის აღმნიშვნელი ურარტული ტოპონიმი უნდა იყოს. შესაბამისად, ქალაქი უზინაბითარნა კოლაში უნდა ლოკალიზდეს.

⁶⁴ შ. ასათიანი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში, გვ. 13-14; ლ. გორდეზიანი. ტაო-კლარჯეთი ურარტულ ტექსტებში, გვ. 44.

დაიმორჩილა მტკვრის მარჯვენა მხარე უნდა გულისხმობდეს. ამის შემდეგ იპყრობს ზაბახას (ჯავახეთი) და მიდის ქალაქ უზინაბითარნამდე, რომელიც სირიშუთარას (შირიშნი, კოლა) ქვეყანაშია. ამ ორი ქვეყნის შემთხვევაში მას არა აქვს დაკონკრეტებული მიმართულება, ვინაიდან ორივე მათგანი, ზაბახა/ჯავახეთი და სირიშუთარა/შირიშნი მტკვრის ორივე მხარეს მდებარეობს. სხვათაშორის არ ახსენებს არც სირიშუთარას დაპყრობას, როგორც ჩანს, ეს ქვეყანა მას დამორჩილებული ყავს და იქ გასასვლელი გზა თავისუფალია, ხოლო ზაბახას თარიუნის დამორჩილების შემდეგ დაპყრობა იმისი მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ზაბახამ უკან მობრუნებისას გაუწია მას წინააღმდეგობა. ამის შემდეგ, არგიშთი მარჯვნივ ივანის ქვეყნის წინააღმდეგ ლაშქრობს და ჩრდილის ტბის სამხრეთით მდებარე ქალაქ მაკალთნის შეიწყალებს. ამ შემთხვევაშიც მარჯვნივ ლაშქრობა მტკვრის მარჯვენა მხარეს მდებარე ქვეყნას უნდა გულისხმობდეს.

ყველაფერი ზემოთ თქმული ურარტუს მეფე არგიშთის მეფობის დასაწყისში განხორციელებული ლაშქრობებია. აქედან მოყოლებული არგიშთი სისტემატიურად ახორციელებს სამხედრო კამპანიებს ჩრდილოეთის მიმართულებით, ხოლო სამიხნე, როგორც წესი, დიაოხი, ეთიუნის ქვეყნები და მათი მოკავშირეებია. არგიშთი დაპყრობების პარალელურად ქვეყნის განმტკიცებითა და ციხესიმაგრეებისა თუ ქალაქების დაარსებითაც არის დაკავებული, რასაც ლაკონურად გადმოსცემს მისი პერიოდის ლურსმული წარწერები.⁶⁵

აუცილებელია იმისი აღნიშვნაც, რომ ურარტუელთა ეს ლაშქრობები ძალიან დაუნდობელი იყო, ხშირად ისინი მთელ მოსახლეობას ხოცავდნენ და დარჩენილებს მეფესთან და მის ოჯახის წევრებთან ერთად დედაწულიანად ტუმბაში, ურარტუს სამეფოს დედაქალაქში მიერეკებოდნენ.⁶⁶ ბუნებრივია, ასეთ შემთხვევებში მრავალი ტომი სრულიად უნდა განადგურებულიყო, რის გამოც რისკი დიდი იყო დაკარგულიყო ის ტოპონიმებიც, რომლებიც ამ ძველ დასახლებებს ჰქონდათ. აქედან გამომდინარე ჩვენ არც ის ვიცით თუ რამდენად ძველია ტოპონიმი „თეთრციხე“. არ არის გამორიცხული რომ ის გაჩენილიყო მოგვიანებით ამ ტერიტორიაზე ქართლის სამეფოს გაბატონების შემდეგ.

⁶⁵ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 27-32; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 93-103.

⁶⁶ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 36; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 110.

სარდურ II (ძვ.წ. 756-730 წწ.) არგიშთის ძის დროს ურარტუს სამეფოს აგრესია კიდევ უფრო გაიზარდა. მისი წარწერების მიხედვით, იგანის ქვეყნის წინააღმდეგ სულ მცირე ორი ლაშქრობა ეწეობა. ამათგან პირველი სარდურ II-ის მეფობის დასაწყისში დაახლოებით ძვ.წ. 750-745 წლებში.⁶⁷ სავარაუდოდ, ამ პერიოდის დასაწყისში სარდური კოლხას და მის ვასალს, ხუშალხის მეფე ხახანს ამარცხებს, რომელიც ტყვედ ჩაუგდია ხელში. იმავე წელს გაანადგურა აბილიანიხის ქვეყანა. წარწერის მიხედვით, ორივე ეს ქვეყანა საშინლად იქნა განადგურებული, ხოლო მოსახლეობა და პირუტყვი ურარტუში გარეკეს. ყველაფერი ეს ერთ წელიწადში შესრულდა.⁶⁸ აქედან გარკვეული ხნის შემდეგ სარდური ხელახლა ლაშქრობს აბილიანიხის და მასთან ერთად ერიახის ქვეყნების წინააღმდეგ. მათი განადგურება ერთი წლის განმავლობაში აღსრულდა.⁶⁹ ამის მერე, კიდევ ერთი ცალკე აღებული სამხედრო კამპანიის ფარგლებში, ურარტუელები ამარცხებენ რუიშიანის სამეფოს⁷⁰ მეფე რაშუინის და იგანის მეფე დიუცინის. ამ მონარქთა შორის დიუცინი, იგანის პარალელურად, ეთიუნის (ეთიუხი) ქვეყნის მეფედაც იწოდება. წარწერის მიხედვით, ორივე – რაშუინი და დიუცინი – სარდურ II-ის წინაშე იქნენ დამხობილი.⁷¹ იგანი საკმაოდ გაძლიერებული ჩანს, ვინაიდან მისი მეფე ეთიუნის იმ ნაწილს აკონტროლებს, რომელიც ურარტუს საზღვრებს გარეთაა.⁷² აღნიშნული ლაშქრობა ეთიუნის მხარეში ჰეგემონიის მოსაპოვებლად იყო გამიზნული და იგანისა და მისი მეზობელი ქვეყნების დამორჩილებას ისახავდა მიზნად. როგორც ჩანს, იგანის მეფე დაამხეს და, შესაძლოა, მალევე

⁶⁷ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 33-34; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 105-106.

⁶⁸ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 33; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 105..

⁶⁹ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 33-34; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 105-106.

⁷⁰ სავარაუდოდ, ერუშეთი. შესაძლოა იყოს იგივე იშფუინის, მენუასა და არგიშთის მეფობის პერიოდის წარწერებში მოხსენიებული ლუშა, რომელსაც, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, ერუშეთის „ქვეყანასთანაც“ აიგივებენ. აღნიშნულ მოსაზრებას გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა და ტოპონიმის ანალიზი უჭერს მხარს. ტერმინი „რუიშიანი“ ტოპონიმის „ერუშეთი“-ს ფუძიდან (ერუშ) უნდა იყოს ნაწარმოები. ხოლო, იგივე, ურარტული წყაროების რუიშიანის სამეფოს იგანის სამეფოს გვერდით მოხსენიება მათ ტერიტორიულ სიახლოვეზე მიუთითებს (Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, გვ. 62), რასაც ადგილი აქვს ძაღინის/ძიღანის ხევისა და ერუშეთის ისტორიული პროვინციების შემთხვევაშიც.

⁷¹ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 34; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 106.

⁷² Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, გვ. 262,

მოკლეს კიდეც, ვინაიდან, მცირე ხნის შემდეგ, ივანის მეფედ დიუცინის ნაცვლად კაფურინი იხსენიება.

ურარტუელთა ერთ-ერთი უკანასკნელი შეტევა დაახლოებით ძვ.წ. 742-739 წლებს შორის უნდა განხორციელებულიყო, როდესაც ურარტუს მეფე სარდურ II-მ ივანის ქვეყანა დალაშქრა.⁷³ სარდური იკვეხნის, რომ ღვთაება ხალდის დახმარებით მან დაამარცხა ივანის მეფე კაფურინი და იარაღის ძალით ერთ დღეში აიღო 35 ციხესიმაგრე და 200 დასახლებული პუნქტი, ისინი დაუწვავს, ხოლო მოსახლეობა ურარტუში წაუყვანია.⁷⁴ აქ საინტერესო ისაა, რომ არსებობს კიდევ ერთი წარწერა, რომელშიც ივანის ქვეყნის დალაშქრახეა საუბარი. ძველი აღმოჩნდა ჩრდილის ტბის სამხრეთ სანაპიროსთან სოფელ თაშკოპრუში. აღნიშნულ წარწერაში სარდურ II ივანიელთა ქალაქ მაკალთუნის დაპყრობისა და განადგურების შესახებ საუბრობს.⁷⁵ როგორც გიორგი მელიქიშვილი აღნიშნავს, სავარაუდოდ, წარწერა იქ არის შესრულებული, სადაც აღნიშნული წარმატება იქნა მიღწეული.⁷⁶ გამოდის რომ ქალაქი მაკალთუნი უშუალოდ ჩრდილის ტბის სამხრეთ სანაპიროსთან მდებარეობდა. აღნიშნული საინტერესოა და მიუთითებს იმაზე, რომ ამ პერიოდში ჩრდილის „ქვეყანა“ ივანიელთა სამფლობელო ყოფილა. ეს ვითარება უნდა ვრცელდებოდეს არამხოლოდ სარდურ II-ის მეფობის პერიოდზე, არამედ ადრეულ ხანაზეც, როდესაც ურარტუს იმფუინი და მენუა მართავდნენ. მაკალთუნის დაპყრობა და შემოერთება, რამაც სარდურ II-ს საშუალება მისცა წარწერა აღემატა, მხოლოდ ძვ.წ. VIII საუკუნის 40-30-იან წლებში ხდება. აქამდე ურარტუს მეფეები, უპირატესად, მხოლოდ მარბიელ ლაშქრობებსა და რეგიონის დახარკვას ჯერდებოდნენ, ხოლო ამჯერად ქვეყნის ინტენსიური დაპყრობით არიან დაკავებული.

მაკალთუნის ხშირი მოხსენიების მიუხედავად ურარტულ წყაროებში არ გვხვდება ივანიელთა სამეფო ქალაქის ანუ დედაქალაქის ხსენება, რაც შეიძლება იმასთანაც იყოს დაკავშირებული რომ მათ ვერ აიღეს ამ პოლიტი-

⁷³ გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 385; ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 35; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 108-109.

⁷⁴ ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 35; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 108-109.

⁷⁵ გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 383; ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 36.

⁷⁶ Г. А. Меликишвили. Наир-Урарту, გვ. 263; გ. მელიქიშვილი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, გვ. 383.

კური გაერთიანების ცენტრი. არ არის საუბარი არც იგანის მეფის, კაფური-ნის შეპყრობაზე. წარწერაში ჩანს, რომ სარდურმა მხოლოდ დაამარცხა იგანის მეფე, თუმცა ის ვერ შეიპყრო. გამორიცხული არაა რომ იგანის პოლიტიკური ცენტრი კიდევ უფრო ჩრდილოეთით, თეთრციხის ტერიტორიაზე ყოფილიყო განთავსებული. ქალაქ მაკალთუნისგან განსხვავებით თეთრციხე რთულად მისადგომ ჩრდილის ტბის კუნძულზე მდებარეობდა და იდეალური ადგილი იყო თავდაცვითი ბრძოლის წარმოებისთვის, თუნდაც ისეთი ძლიერი ქვეყნის წინააღმდეგ როგორც ურარტუ იყო. თეთრციხეს ჩრდილოეთის მხრიდან სენგერის ციხის კომპლექსი იცავდა, ხოლო ერთიანად ისინი, როგორც ჩანს, იგანის პოლიტიკურ ცენტრს ჰქმნიდნენ.

დაიკავეს თუ არა თეთრციხე ურარტუელებმა არ ჩანს. ურარტულ წარწერებში ყურადღება არ არის გამახვილებული პოლიტიკურ და სამხედრო წარუმატებლობებზე, შესაბამისად, მსჯელობა იმის შესახებ, რამდენად ჰქონდა გამაგრებულ კუნძულს ალყა ჩვენ გვიჭირს. თეთრციხისა და სენგერის მასშტაბებიდან გამომდინარე იგანის ამ გამაგრებულ ადგილებს საკმაო ძალა უნდა ჰქონოდა იმისთვის, რომ ურარტუს მრავალრიცხოვანი ჯარების შემოტევებისათვის გაეძლო.

სარდური ასევე საუბრობს 35 ციხესიმაგრისა და 200 ქალაქის ალბაზე, რომლთაგან ურარტუელებს ციხესიმაგრეები დაუნგრევიათ, ხოლო ქალაქები გადაუწვიათ.⁷⁷ ამ შემთხვევაში 200 ქალაქი ამავე რაოდენობის დასახლებულ პუნქტს გულისხმობს,⁷⁸ ხოლო იმ შემთხვევაში, როდესაც დასახლება შედარებით უფრო ფართო მასშტაბისაა ურარტულ საისტორიო წყაროებში ასეთი პუნქტები, როგორც წესი, სახელით მოიხსენიება ხოლმე, მაგ. მაკალთუნი. იმ შემთხვევაში, როდესაც წყაროებში პოლიტიკურ ან ადმინისტრაციულ ცენტრზე კეთდება აქცენტი ისინი სამეფო ქალაქად იწოდებიან. იგანის სამეფოს დედაქალაქი ჰქონდა, მაგრამ, ჩვენს ხელთ არსებულ მასალებში, ის არ ჩანს. ჩვენ შემთხვევაში ყველაზე უფრო საინტერესო საისტორიო წყაროში მოხსენიებული ტერმინი „ციხესიმაგრეა“. ეჭვის გარეშეა, რომ აღნიშნული ტერმინი გამაგრებული პუნქტის აღმნიშვნელია.

ჩრდილის ტბის რეგიონის შემთხვევაში, ასეთი გამაგრებული პუნქტები მეგალთური ციხესიმაგრეებია. ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გათვა-

⁷⁷ ანტიკური კაკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 35; ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 108-109.

⁷⁸ ლ. გორდეზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 381-382.

ლისწინებით სხვა ტიპის საფორტიფიკაციო ნაგებობა ურარტულ პერიოდში ამ არეალის თავდაცვის უზრუნველყოფას ვერ მოახერხებდა. ჩრდილის ტბის მხარეში არსებულმა დაზვერვითმა სამუშაოებმა რეგიონში დღემდე შემორჩენილი ათზე მეტი მეგალითური საფორტიფიკაციო ნაგებობა ან მათი ნაშთები დააფიქსირა.⁷⁹ აღრეულ პერიოდში, ბუნებრივია, მათი რაოდენობა საგრძნობლად მეტი უნდა ყოფილიყო არც ისაა გამორიცხული, რომ მომავალში კიდევ მეტი მეგალითური სიმაგრე გამოვლინდეს. ყოველ შემთხვევისთვის, ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების გათვალისწინებით, მხოლოდ იგანის სამეფოს ტერიტორიაზე, რომელიც ძაღინის ხევსა და პალაკაციოს მოიცავდა, თავისუფლად შეიძლებოდა ყოფილიყო 35 მეგალითური ციხესიმაგრე, რაც ურარტუელებმა დაიკავეს. შესაძლებელია მათი ჰიპოთეტური რაოდენობის გაზრდა, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ იგანის პოლიტიკური ცენტრი, სავარაუდოდ, თეთრციხე და მისი მიმდინარე ტერიტორიები, მათ არ დაუკავებიათ.

ამგვარად, საისტორიო წყაროთა მონაცემები და სავსე ექსპედიციების შედეგები ერთმანეთს ავსებს და ურარტული ლურსმული ძეგლების მონაცემებს ადასტურებს. საერთო ჯამში, ეთიუნის ვრცელ რეგიონში შემავალი იგანის სამეფო ძვ.წ. VIII საუკუნეში საკმაოდ გამაგრებულ ქვეყნად წარმოგვიდგება.

ეთიუნის მხარე, რომელშიც ერთიანდება იგანის ქვეყანა, VIII საუკუნის ბოლოსაც იხსენიება ურარტულ წარწერებში. ამჯერად, ეთიუნის ერთ-ერთი უცნობი მეფე ურარტუს მეფე არგიშთი II-ის (ძვ.წ. 713-685) მოხარკე ჩანს.⁸⁰

არგიშთი I-სა და მისი მემკვიდრე, სარდურ II-ის დროს, ძვ.წ. VIII საუკუნის 80-30-იან წლებში, იგანის სამეფო ურარტუს მეფეთა მოხარკე ხდება. მართალია ეთიუნის ქვეყნები პერიოდულად აჯანყებებს აწყოებენ, მაგრამ ურარტუს მონარქები მეტ-ნაკლებად მაინც ინარჩუნებენ თავიანთ გავლენას ჩრდილის ტბის მხარეზე. აღნიშნული ვითარება ძვ.წ. VIII საუკუნის შემდეგ დიდხანს არ უნდა შენარჩუნებულიყო. ამის შემდეგ ურარტუს თავად უწყევს თავდაცვითი ბრძოლების წარმოება, რის გამოც, ბუნებრივია, ვერ შეძლებდა პოზიციების დიდი ხნით შენარჩუნებას დამორჩილებულ ქვეყნებში.

⁷⁹ ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები. რუკა; Arda-han Kale ve Kuleleri, გვ. 33, რუკა № 1.

⁸⁰ M. Salvini. Die Ausdehnung des Reiches Urartu unter Argišti II. (713-ca. 685 v. Chr.). კავკასიურ-აზღოსავლური კრებული. XIII. თბ. 2009, გვ. 203-227; ანტიკური კავკასია: ენციკლოპედია. I, გვ. 37; ლ. გორდუზიანი. ძველი ისტორიის ნარკვევები, გვ. 111-112.

ძვ.წ. VIII საუკუნის შემდეგ ამ მხარის შესახებ მონაცემები უმნიშვნელოა, ვიდრე ჩრდილის მხარე ქართლის სამეფოს შემადგენლობა არ შედის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ამ პერიოდიდან თეორციხის მიწები სტაბილურად ჯავახეთის (წუნდის) საერისთავოს შემადგენლობაში მოჩანს. თუ არ ჩავთვლით სომხების მმართველობის ხანმოკლე მონაკვეთს, აქედან მოყოლებული თეორციხე ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი ციხესიმაგრეა.⁸¹

თეორციხე ადმინისტრაციული თვალსაზრისით წუნდაში მჯდომი ერისთავის დაქვემდებარებაშია, სომხეთის მმართველობის მოკლე პერიოდის გამოკლებით, ვახტანგ I გორგასლის (449-502 წწ.) მეფობის ჩათვლით ეს სიტუაცია არ შეცვლილა. ვახტანგის გარდაცვალების შემდეგ ამ მხარეს მისი ძე, მირდატი და ამ უკანასკნელის მემკვიდრეები განაგებენ.⁸²

ქართლის სამეფოს გაყოფის შემდეგ ჯავახეთს ზემო ქართლის მეფეები, მირდატ ვახტანგ გორგასლის ძის მემკვიდრეები, აკონტროლებენ. ამას მოსდევს მცირე ხნით სასანური ირანის პირდაპირი მმართველობის დამყარება.⁸³ შემდეგ ქართლის ერისმთავართა,⁸⁴ არაბთა სახალიფოსა და ბოლოს ქართველთა სამეფოს (ტაო-კლარჯეთის) მონარქთა მმართველობა.⁸⁵ ქართველთა სამეფოს მფლობელობის პერიოდით თარიღდება თეორციხის ეკლესია, რომელიც, უშუალოდ, მთავარი ციხის სიახლოვეს მდებარეობს, კუნძულის ტერიტორიაზე. თეორციხის ეკლესია დარბაზული ტიპის ხუროთმოძღვრული ძეგლია, რომელსაც კედლების მხოლოდ ერთი ნაწილი აქვს შემორჩენილი. ეკლესიის გეგმისა და მშენებლობის თავისებურების გათვალისწინებით, თეორციხის ეკლესია X საუკუნეში უნდა იყოს აგებული.⁸⁶

XI საუკუნიდან თეორციხე გაერთიანებული საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაშია, ხოლო დაშლილი ქვეყნის პირობებში სამცხე-საათაბაგოში. ქართველებმა თეორციხე ოსმალეთის ექსპანსიის დროს 1578 წელს დაკარგეს, სადაც გურჯისტანის ვილაიეთი, ანუ მეორენაირად, ჩილდირის ვილაიეთი – საფაშო ჩამოყალიბდა.

⁸¹ ლეონტი მროველი, გვ. 30, 44-45, 50, 58-60, 63, 71, 146; ჯუანშერი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზ. სარჯველაძემ და ს. სარჯველაძემ. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 201, 215, 220.

⁸² ჯუანშერი, გვ. 220-223.

⁸³ ჯუანშერი, გვ. 225-226.

⁸⁴ ჯუანშერი, გვ. 226-228.

⁸⁵ მათიანე ქართლისაი. გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 256, 258.

⁸⁶ იხილეთ ამავე გრანტის ფარგლებში შესრულებული ნინო სილაგაძის ნარკვევი.

ქართულ მატთანებში თეთრციხე სწორედ ამ დროს ჩნდება. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, 1576 წლის ზაფხულში სამცხის ათაბაგმა ყვარყვარე IV-მ (1573-1581 წწ.) და მისმა ძმამ, მანუჩარმა, მოღალატე მესხი ფეოდალების მამულების დარბევა დაიწყეს. ამავე ზაფხულის სეზონში ბიძაშვილის, ერეკლე ბაგრატიონ-მუხრანბატონის დახმარებით ძმებმა ორგულ ფეოდალთა სამფლობელოების დარბევის პარალელურად პალაკაციოში თეთრციხის მიღამოებიც მოარბიეს.⁸⁷ იმავე მოვლენებს აღწერს და იგივე წყაროთი სარგებლობს „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მესამე ტექსტის ავტორი.⁸⁸ ვახუშტის ცნობა სწორედ ამ თხზულებას მიუყვება. ხოლო ორივე მათგანის წყარო „მესხური მატთანე“ ცნობებია.⁸⁹ პირველწყაროში, „მესხური მატთანეში“, კვითხულობთ:

„25. ამსვე წელსა (1576 წ.), ივნისსა, ათაბაგი პატრონი ყ(ვა)რყ(ვა)რე და ძმა მათი პატრონი მანუჩარ და ბიძაშვილი მათი მეფის შვილი პატრონი ჰერ[ა]კლე მეელციხეს წავიდეს ყაენთან (ირანის შაჰი) ელჩის გასაგზავნად. ავკარგად სამოცამდის კაცი იახლა. სამწბთ ღელეში დავდევით.

აცნობ[ა]ი ოლაღის ქუბიღამა ბედანისშვილმა იასონ ვარაზაშვილს კოკოლასა და მის ძმასა ლაშქარასა და მის ბიძას გურგაქს. იახლნეს თანა დიასამიძის ელიას შვილი ავთანდილ და მისი ძმა შერმაზან, ამატკისშვილის როსტომის შვილი ამატ[ა]კ და აბღუყაფარ და მათი ძმისწული როსტომ და ამიტკის ვაჟი სეხნიაი. დაეკაზმნეს ხუთასამდი კაცი და წამოვიდეს და ორთვალთკიდს გამოვიდეს, ბორგს მივიდეს. იქ ფანასკერტელი იობის შვილი ჯირასონ გუშრც იახლა, საუბარს შეესწრა კ[ა]ცსა, თუ – გულმართლა ბატონებზე თავს დასაღხმელად და დასაკოცლად მიდიანო. იარა და აცნობა [უგუბოს] დოლენჯიშვილს ყანდურალის; თუ გულმართლა ბატონიშვილებს დაჰკოცენ! ფიცხლა აცნობე! წამოვიდა ყანდურალი, აცნობა ბატონებსა. ქათამს ეყვილა. ადგეს ბატონები და ვინც იყო, დაეკაზმნეს. ოცამდე შეკაზმული კაცი იყო. ბარგი აჰკიდეს, დიდხანს იქ იბრუნეს და არ მოვიდეს. უკმოვდეს ოკერათ-თავს სიმაგრესა.

⁸⁷ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 719-720.

⁸⁸ ახალი ქართლის ცხოვრება: მესამე ტექსტი. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1959, გვ. 519.

⁸⁹ „მესხური მატთანე“. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.). ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა. თბ. 1961, გვ. 43-44.

26. ივნის ლ (30), შაბათს დღეს განთიად დაესხნეს ნასადგომევსა. სხ[ვაჲ] აღარა დახუდა რა: თუხარლიანთ კარავი და ბარგი დახუდა და ის დაიფორაქეს; ჯერები კიდევ მოსცეს: ჩვენი და მათი კაცი გარდიკიდნეს; ერთი მოკლეს და ერთი ჯელ დაიჭირეს ჩ(უე)ნთა. წავდეს გაწბილებულნი. ეკუშხა: „არ გაგუსწრ[ო]ბდეს, თავებს დავსჭრიდით და მკუდარს ასო-ასო ავ-ეშმოდი[თ]. და ეს გუეჟნა, მარტუილებსაც არ გაუშვსდით ცოცხალსა!“

დავარდა კმაი; დაიწყო ჩ(უე)ნმა ლაშქარმა მოდენა. გამართნეს პატრონი ყ(ვა)რყ(ვა)რე და პატრონი მანუჩარ და ჰერაკლე სახელსა ზედა ღთისასა და მივედით ზედა-თმოგვს. და თმოგუის ქალაქი მოვარბიეთ და იქივე ზედა-თმოგუს ამოვედით და პატრონი დედა მათი, დედისიმედ ყოფილი დეებრა იქ მოვიდა. და ორშაბათს ვაჰანის-ქუაბს მოვადევით და ოთხშაბათს იერიშით ავიღეთ და პარასკევს დღეს ავიყარენით, ჩაუდევით, რჩეულიანი შემოვიწყუშნით, კუირას დღეს ოლაღის-ქუაბი ავიღეთ, ამოვედით, კარწახს დავდევით.

27. ივლისსა ით (19), დღესა ხუთშაბათსა, ქ(ორონი)კ(ონ)სა სიდ (254=1576 წ.) ჰერაკლე შევკაზმეთ, წლისა ივ-სა (16), სამის თუისა და სამის კუირისა მიუკედით ფოსოს, სახლი დავწუით და ამოვსწყუიდეთ. გაუძახეთ ლაშქარი. დარღუეულთ ხიზანი და ალაფი გამოვიღეთ და მოვედით და პალაკაციოს დავდევით და იქიღამა თეთრ-ციხის გარეშემო დავწუით ალბუტი და კამაროანი და მასთან (ირანის შაჰი) ელჩი გავგზავნეთ“.⁹⁰

„მესხურ მატიანეში“ ამბების თვითმხილველის მიერ მთელი სიმძაფრით არის გადმოცემული ის დაპირისპირება, რაც მიდიოდა სამცხე-საათაბაგოში თეთრციხის დაკარგვამდე. სამთავროში მიმდინარე ეს ბრძოლები ოცი თვის განმავლობაში გაგრძელდა,⁹¹ რაც გახდა ერთ-ერთი მიზეზი, რომ ამ დაპირისპირებების შედეგად მესხებმა დათმეს თეთრციხე და მასთან ერთად სხვა მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეებიც.⁹²

„მესხური მატიანეს“ მიხედვით, სამცხის მმართველებს 1576 წლის 27 ივლისის შემდეგ, იმავე ზაფხულის სეზონში თეთრციხის გარეშემო არსებული სოფლები, ალბუტი და კამაროანი, მოურბევიათ. ამგვარი ღონისძიება აუცილებელი იყო იმისთვის, რომ კუნძულზე გამაგრებულ აჯანყებულებს,

⁹⁰ „მესხური მატიანე“, გვ. 43-44.

⁹¹ ვ. გუჩუა, მ. სვანიძე. საქართველო XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 125-126.

⁹² „მესხური მატიანე“, გვ. 43-47.

რომლებიც შალიკაშვილების მხარეს იბრძოდნენ სურსათ-სანოვანზე არ მიეღოთ. ყვარყვარეს მომხრეებს მოცემულ მომენტში არ შესწავლათ ძალა თეთრციხის აღების, რის გამოც ცდილობდნენ ციხის დამცველები ამგვარი გზით გაეტეხათ.

მოგვიანებით, იმავე „მესხური მატიანეს“ ცნობით, ციხესიმაგრეების ერთი ნაწილი კვლავ ათაბაგის დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა. მათ შორის უნდა ყოფილიყო თეთრციხე, რომელიც სხვა სიმაგრეებთან ერთად ორი წლის შემდეგ ოსმალთა სერასქერის ლალა-ფაშას სამიზნე აღმოჩნდა.

„მესხური მატიანეს“ ავტორი თავის ნაწარმოებში შემდეგნაირად აღგვიწერს თეთრციხის დაკარგვას:

„46. ამავე ქ(ორონი)კ(ო)ნსა, მარიამობისთვეს ზ (1578 წლის 7 აგვისტო), ზუთშაბათ დღესა ზუანთქრის (ოსმალეთის სულთანი) ლაშქარი დ[ა] ლალაფაშა (ოსმალეთის სერასქერი) მგელციხის ციხეს მოადგეს, შეიბნე. სამშაბათადღის ყოველთ დღეთ ომში იყუნეს ციხიანი გოგორიშვილი როინ და მისი ძმა – ბერი ერუშნელი და მისი ძმისწული ზურაბ იყუნეს, მათის ყმითა და ღთის შეწევნით უკუყარნეს და ციხე ჩ(უე)ნვე დაგურჩა: ჩ(უე)ნთა გაემარჯუა.

47. პარასკევს დღესა, ზ მარიამობის თუშსა ქაჯის ციხე, ველი და თეთრციხე წაგუართვეს ურუმთა (რუმელი, იგივე ოსმალთა) და ქაჯის ციხის მეციხოვნენი სრულად შემოეხოცნეს“.⁹³

მეღგარი წინააღმდეგობის მიუხედავად, რაც მგელციხის წარმატებით დაცვაში გამოიხატა, ქართველებმა ვერ შეძლეს ქაჯის ციხის, ველის ციხისა და თეთრციხის დაცვა. როგორც ჩანს, გადამწყვეტი როლი ითამაშა ქაჯის ციხის გარნიზონის ბოლომდე თავგანწირვამ და მარცხმა, რამაც ქართველ აზნაურებს დანარჩენი ორი ციხე დაათმობინა. ეს მოვლენები მესხი ავტორის ცნობით, ერთსა და იმავე დღეს, 1578 წლის 8 აგვისტოს მოხდა.

ზემოსხენებული და სხვა ციხეების ანექსიის შემდეგ ოსმალებმა ამ ტერიტორიაზე ახალციხის იგივე ჩილდირის საფაშო ჩამოაყალიბეს. 1595 წელს მოსახლეობის მორიგი აღწერა ჩაატარეს. ამ დროს უკვე აღწერას დაექვემდებარა თეთრციხის ტერიტორიაც. პირველი აღწერის დროს, რომელიც 1574 წელს ჩატარდა თეთრციხე ჯერ კიდევ არ იყო ოსმალთა მიერ დაპყრობილი რის გამოც იქ ოსმალთა მოხელეები ვერ შედიოდნენ. 1578 წლის შემდეგ, ბუნებრივია, სიტუაცია შეიცვალა. ნელ-ნელა ოსმალური ადმინისტრაციის

⁹³ „მესხური მატიანე“, გვ. 47.

ტრაციის პარალელურად მესხეთში მათივე სოციალური წყობა დამყარდა, რამაც ადგილობრივი ფეოდალური წეს-წყობილება ჩაანაცვლა.

სოფელ თეთრციხეში 1595 წლის აღწერის მიხედვით 6 კომლი მოსახლეობდა.⁹⁴ 1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, სოფელ თეთრციხის მოსახლეობა ქართული იყო, რასაც ადგილობრივების საკუთარი სახელები ადასტურებს. სოფლის მოსახლეობს სხვადასხვა ბეგარის გადახდა ევალებოდა, მათ შორის გამოსაღები ხორბალზე, ქერზე, სელის თესლზე, იონჯაზე, თივაზე, ჭვავზე, ფუტკარზე, ღორზე, ბოსტანზე, იალაღზე და სხვა.⁹⁵

აღსანიშნავია ისიც, რომ რუსეთის მმართველობის დროს დემოგრაფიული სიტუაცია შეიცვალა. 1878 წელს აქ უკვე 15 ოჯახია, ხოლო 1889 წელს 85 ოჯახი.⁹⁶ რუსეთის მმართველობა დროებითი აღმოჩნდა. 1918 წლიდან ეს მხარე საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ტერიტორია გახდა. თუმცა ქართველების დამკვიდრებას წინააღმდეგობას უწევდნენ სეპარატისტები სერგერ-ბეგის მეთაურობით. მოგვიანებით, მუსტაფა ქემალ-ათათურქის ხელმძღვანელობით გაძლიერებულმა თურქულმა სახელმწიფომ ეს და სხვა ქართული ტერიტორიები დაიკავა. იქიდან მოყოლებული ისინი სტაბილურად თურქეთის რესპუბლიკის შემადგენლობაშია.

აღწერა

ექვთიმე თაყაიშვილის მიხედვით კუნძული, სადაც ციხესიმაგრეა აგებული, ნაპირებთან შეერთებული იყო ქვის ხიდით, ხოლო სოფლიდან კუნძულზე მისასვლელი გამაგრებული ყოფილა გალავნებით და კოშკებით, რომლებიც თეთრი ფერის თლილი ქვებით იყო მოპირკეთებული. ექვთიმე თაყაიშვილი აზრით, სწორედ ამის გამო ეწოდა მას თეთრციხე.⁹⁷

სოფელ თეთრციხის კიდევ ერთი თვითმხილველის ვ. კოპტონაშვილი ჩანაწერების მიხედვით, ამ კუნძულზე ორი დანგრეული საყდარი (ეკლესია) ყოფილა, ერთ-ერთი უკეთესად შენახული.⁹⁸ მისივე ცნობით, გადმოცემის მი-

⁹⁴ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. II, გვ. 255; იქვე, წგნ. III, გვ. 6

⁹⁵ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. II, გვ. 255.

⁹⁶ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 392.

⁹⁷ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 392.

⁹⁸ გაზ. „ივერია“. 1894. № 155, გვ. 3.

ხელვით, კუნძულზე ადრე ქალაქი ყოფილა გაშენებული. ცნობა ორი საყდრის შესახებ ერთი შეხედვით ორიგინალურია, თუმცა ვასლი კოპტონაშვილს ეკლესიის ზემოთ მდებარე ციხესიმაგრის ნანგრევები, როგორც ჩანს, საყდარში ერევა და აქიდან გამომდინარე შეცდომით ორი საყდრის შესახებ აკეთებს მითითებას. რეალურად თეთრციხეზე მხოლოდ ერთი საყდარია. ერთი ეკლესიის შესახებ არის მითითებული ექვთიმე თაყაიშვილთანაც და მხოლოდ ერთი ეკლესიის ნაშთები დააფიქსირა ბოლო ხანებში მოწყობილმა ყველა ექსპედიციამ, მათ შორის ჩვენმაც.

ჩვენი ექსპედიციის პირობებში არ გვიძებნია სოფლიდან კუნძულზე მისასვლელი საფორტიფიკაციო ნაგებობების ნაშთები, თუმცა ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობებიდან გამომდინარე სრულიად რეალურია კუნძულზე არსებული ციხესიმაგრის გამაგრება სოფლიდან კუნძულზე შესასვლელის მხრიდან დაეწყო, რასაც კუნძულზე არსებული მთავარი ციხე ამაგრებდა. კუნძულზე მისასვლელის გამაგრებაზე ყურადღებას, თავის 2008 წლის დღიურში, დევი ბერძენიშვილიც ამახვილებს. დევი ბერძენიშვილის მიხედვით, კუნძულზე მისასვლელი ვიწროა, მაგრამ ორივე მხრიდან კედლით გადაკეტილი. ხოლო კედლის შესახებ წერს, რომ იგი გვიანდელი უნდა იყოს, ვიდრე კუნძულზე არსებული სხვა სიძველეები.⁹⁹

რაც შეეხება ვ. კოპტონაშვილის ცნობებს კუნძულის ტერიტორიაზე არსებული დასახლების – ქალაქის შესახებ, ეს მხოლოდ გადმოცემებია, ქალაქის არსებობას აქ არცერთი ჩვენს ხელთ არსებული საისტორიო წყარო არ ადასტურებს. რაც შეეხება დასახლებას იგი ციხესიმაგრის ირგვლივ, კუნძულის ტერიტორიაზე დანამდვილებით უნდა არსებულიყო, უფრო მეტიც, კუნძულის ციხესიმაგრეს სოფელ თეთრციხისა და მისი მიმდინარე სოფლების თავშესაფრის ფუნქციაც უნდა ჰქონოდა. ამ ტერიტორიაზე საკმაოდ დიდი რაოდენობით მოსახლეების დატევა შეიძლებოდა.

სტრატეგიული თვალსაზრისით, კუნძულზე მდებარე თეთრციხე კარგადგილზე არის აგებული. როგორც ჩანს, ჯავახეთის მხარეში ადრიდანვე არსებობდა ტრადიცია ტბაზე მდებარე კუნძულზე ციხესიმაგრის აგებისა. აღნიშნულს ადასტურებს ფარავანის, ტაბაწყურისა თუ სხვა ტბათა კუნძულებზე არსებული ძველი მეგალითური ტიპის ციხესიმაგრეების ნაშთები, ასევე გარკვეული გადმოცემები და ა.შ.¹⁰⁰

⁹⁹ დ. ბერძენიშვილი. მეხუთე ექსპედიციის დღიური, გვ. 115.

¹⁰⁰ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბ. 1938, გვ. 59-60.

თეთრციხის კუნძული, ფაქტობრივად, ოთხივე მხრიდან ბუნებრივად დაცულ ზონას ჰქმნიდა, რასაც მისასვლელთან არსებულ ვიწრო ზოლზე გამაგრებათა მთელი სისტემა იცავდა. სწორედ აქედან იწყებოდა ციხესიმაგრის კედლები. ეს კედლები ჯერ კიდევ ექვთიმე თაყაიშვილმა, ხოლო შემდეგ დევი ბერძენიშვილმა აღწერეს. კუნძულზე არსებული მთავარი ციხე ერთგვარი ციტადელი იყო, რომელიც დასახლების ყველაზე ამაღლებული ადგილიდან გაჭირვების შემთხვევაში მოსახლეობისა და გარნიზონის მთავარი ტალკვესი გახლდათ. რაც შეეხება თავად კუნძულს, მთელი თავისი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ის თავიდან ბოლომდე ერთ დიდი გამაგრებულ ადგილს ჰქმნის.

თეთრციხე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კუნძულის ყველაზე ამაღლებულ წერტილში არის განლაგებული. თეთრციხის ციხესიმაგრე ზ.დ. 1985 მეტრში მდებარეობს. აქედან კარგად ჩანს როგორც ციხეზე მოსასვლელი, ასევე, მისი უკიდურესი სამხრეთი წერტილი, სადაც თეთრციხის კოშკი მდებარეობს. მთავარი ციხე, ფაქტობრივად, მთელ პერიმეტს აკონტროლებს და კუნძულის თავდაცვაში ცენტრალური ადგილი უკავია. თეთრციხის ციხესიმაგრის კოორდინატებია: N – 41°04'43.85"; E – 43°17'05.30".

თეთრციხის მთავარი სიმაგრის გეგმა სამკუთხა მოყვანილობისაა (სურ. 3). თეთრციხეს შემოსასვლელი ჩრდილოთ კედლის დასავლეთ ნაწილის მხრიდან ჰქონდა, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთისა და სამხრეთის უკიდურესი წერტილები ოვალური ფორმის გოდოლებს ჰქმნიდნენ. გოდოლი არ შეინიშნება შესასვლელთან მდებარე კუთხეში. ამგვარად, ციხეს მხოლოდ ორი გოდოლი აქვს. ციხესიმაგრეს შესასვლელი კარი, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთით არის განლაგებული, სიგანით 1,6 მეტრია.¹⁰¹ ეს კარი ციხესიმაგრის ერთადერთი შემოსასვლელია. სხვა კარიბჭე მას არ გააჩნდა.

ციხესიმაგრის შემორჩენილი კედლების მაქსიმალური სისქე 2,3 მეტრია. კედლების უდიდესი ნაწილი მორღვეულია. მათი დიდი ნაწილი, ფაქტობრივად, ფუნდამენტის დონეზე განირჩევა (სურ. 4), მაგრამ მცირე ნაწილი ზედაპირის ზემოთაც ამოდის (სურ. 5). კარგად იკითხება მეგალითური ფენის ნაშთები, რაც დაახლოებით ათარილებს ციხესიმაგრის აგებას და მას დაახლოებით გვიან ბრინჯაოს, ან ადრე რკინის ხანით განსაზღვრავს. როგორ ჩანს თეთრციხეს ზემოდან ნაშალი ქვის კონსტრუქციი ჰქონდა დაშენებული,

¹⁰¹ აქ და ქვემოთ მოტანილი ინფორმაცია ზომებისა და ფართობის შესახებ მოგვაწოდა გიორგი ბაგრატიონმა.

რაც ღროთა განმავლობაში ჩამოიშალა, ან ციხის უფუნქციობის ჟამს მოსახლეობამ გაზიდა საყოფაცხოვრებო მიზნით. რაც შეეხება შემორჩენილი კედლების მაქსიმალური სიმაღლეს ის 2,5 მეტრს აღწევს, თუმცა ორიგინალურ მდგომარეობაში შედარებით მაღალი უნდა ყოფილიყო. თეთრციხის ციხესიმაგრის კედლების ავთენტური სიმაღლის განსაზღვრა, ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით, შეუძლებელია.

თეთრციხის ციხესიმაგრე დაგეგმარების კუთხით საკმაოდ საინტერესოა. მისი სიგრძე 75 მეტრია, ხოლო სიგანე 40 მეტრი. თეთრციხის მთლიანი ფართობი 1600 მ. ციხესიმაგრის შიდა სივრცეში განთავსებული იყო რამდენიმე საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ოთახი, რომლებიც ერთმანეთისგან კედლის შედარებით თხელი ფენით იყო გამოყოფილი (სურ. 6). ციხეს გააჩნდა წყლის რეზერვუარები. მათი მეშვეობით ციხის გარნიზონი წყლის მარაგს აგროვებდა. დამოუკიდებელი ოთახი იყო განკუთვნილი სურსათ-სანოვაგისთვისაც. აქვე ინახავდნენ ხორბლის მარაგსაც. ტბა მდიდარი იყო თევზითაც, რაც ციხის გარნიზონისთვის დამატებითი კვების წყარო გახლდათ.

თეთრციხის გეგმაში გვხვდება ყველა მხრიდან ჩაკეტილი ოთახები, ისინი სულ მცირე ორი იკითხება. პირველი ციხის შესასვლელი კარიდან მარცხენა მხარეს, სიმაგრის ცენტრალ ნაწილში, რომელიც უშუალოდ ებჯინება აღმოსავლეთის კედელთან არსებულ ყველაზე დიდ ოთახს; მეორე თეთრციხის დასავლეთის კედლის ცენტრალურ ნაწილში მოთავსებული, ასევე ოთხივე მხრიდან დახურული ოთახია. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს ორი ოთახი გეგმაში ყველა მხრიდან დახურულია, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ შესასვლელი კედლის ცოტა ამაღლებულ წერტილში ჰქონოდა, ხოლო ვინაიდან მისი კედლების მხოლოდ ქვედა ფენა განირჩევა თავდაპირველი იერსახის რეკონსტრუქცია არ ხერხდება.

რაც შეეხება ციხესიმაგრის სხვა ოთახებს მათ, როგორც წესი, შესასვლელი ერთი მხრიდან აქვთ, საიდანაც ციხის ცენტრალურ პერიმეტრს უკავშირდებიან. ციხესიმაგრის შიდა სივრცეში არსებული ოთახები მხოლოდ ფუნდამენტის დონეზე იკითხება. ამდენად, ამ კუთხით განსხვავება ციხის კედლებისა და ოთახებს შორის თითქმის არ არის. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ციხის კედლების მსგავსად ოთახების დიდი ნაწილი ზედაპირული ღრუბრების შედეგად კარგად იკითხება. შედარებით მეტი დეტალების დაზუსტებასა და ციხის შიდა დაგეგმარების ნიუანსების დაწვრილებით გარკვევას, ვფიქრობთ, სერიოზული არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოება ესაჭ-

ირობა. ამის მიუხედავად გიორგი ბაგრატიონის მიერ შედგენილ თეთრციხის გეგმაზე ინტერიერის დაგეგმარება შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით კარგად ჩანს. ამაზე უკეთესად იკითხება ექსტერიერი. ციხესიმაგრის თითქმის ანალოგიური გეგმა შეადგინა სამი პატაჯიმ, მანვე გამოაქვეყნა ზამთრის თოვლიან სეზონში გადაღებული აეროფოტოც, სადაც მშვენივრად იკვეთება ციხესიმაგრის გეგმა.¹⁰²

თეთრციხის ეკლესია მთავარი ციხის მისასვლელთან მდებარეობს. შემორჩენილია მხოლოდ დასავლეთი და სამხრეთ კედლების მცირე ნაწილი (სურ. 7). არქიტექტურული თავისებურებების გათვალისწინებით ეკლესია აგებულია X საუკუნეში, იმ პერიოდში, როდესაც ციხესიმაგრეს ქართველთა სამეფოს მესვეურები აკონტროლებენ. ის ტიპური ქართული ხუროთმოძღვრების ნიმუშია.

ეკლესიის აგება ადასტურებს თეთრციხის შენარჩუნებულ მნიშვნელობას განვითარებული შუა საუკუნეების პერიოდში. არის მოსაზრება თითქოს კუნძულზე უნდა არსებულიყო სხვა ეკლესიაც. თუმცა, ამჟამად, მეორე ქრისტიანული ტაძრის დადასტურება კუნძულის ტერიტორიაზე არ ხერხდება.

ახლა რაც შეეხება კუნძულის სამხრეთით მდებარე კოშკს, როგორც ამას დევი ბერძნიშვილი აღნიშნავს, მას სათვალთვალო ფუნქცია უნდა ჰქონოდა და ჩრდილის ტბაზე გამავალ ნაგებობას აკონტროლებდა.¹⁰³ კოშკს, როგორც ეს ჩვენმა ექსპედიციის წევრებმაც შენიშნეს კირით შედგენილების ნიშნებიც ეტყობოდა, რაც ადასტურებს იმას, რომ ამ კოშკს თავისი მნიშვნელობა შუა საუკუნეების პერიოდშიც არ დაუკარგავს და მას სისტემატიურად ამაგრებდნენ. ხოლო რაც შეეხება კოშკის ძირითად ნაწილს, იგი მეგალითური წყობით არის აგებული (სურ. 8). მეგალითური კონსტრუქცია კოშკის შემორჩენილი ნაშთების მთელ სიმაღლეზე კარგად შეიმჩნევა. კოშკი, ციხესიმაგრესთან შედარებით კუნძულის უფრო დაბალ ზონაში მდებარეობს. ის თითქმის პირდაპირ ეკვრის ტბას, ხოლო მისი ჩამოცვენილი ლოდების ერთი ნაწილი ტბის ფსკერზეა ჩავარდნილი. თეთრციხის კოშკი ზ.დ. 1965 მეტრზე გაშენებული. მისი კოორდინატებია: N – 41°04'19.74"; E – 43°16'58.25".

კოშკის შემორჩენილი ნაგებობის სიმაღლე 2,9 მეტრია და გეგმაში ოვალური ფორმისაა (სურ. 9). ორიგინალური ნაგებობა უფრო მაღალი იყო მეგალითური ნაგებობის ზემოთ, მას დამატებითი კონსტრუქცია ექნებოდა და-

¹⁰² Ardahan Kale ve Kuleleri, გვ. 38.

¹⁰³ დ. ბერძნიშვილი. მეხუთე ექსპედიციის დღიური, გვ. 115.

შენებული, ხოლო მის ზემოთ, შესაძლოა, ხის სადგომიც. ამდენად, კოშკი თავდაპირველი მდგომარეობით შედარებით მაღალი უნდა ყოფილიყო (სურ. 10). სიმაღლის ზუსტი რეკონსტრუქცია წარმოუდგენელია. ყველა შემთხვევაში ნაგებობა შედარებით მაღალი უნდა ყოფილიყო, რაც, უპირველესყოვლისა, განპირობებული იყო კოშკის სათვალთვალ ფუნქციით. კოშკს ირგვლივ მომავალი ნაგებობის თვალთვალის ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული. ის ასრულებდა ასევე მაფრთხილებლის მოვალეობასაც. ყველაფერი ეს თეთრციხის მთავარი სიმაგრის თავდაცვითი დანამატი გახლდათ. თეთრციხის გარდა, კოშკის მომსახურებით შექმნილთ ესარგებლათ კუნძულზე არსებული ციხესიმაგრის გარეთ მცხოვრებ სოფლის მოსახლეობასაც.

აღნიშვნის ღირსია კოშკის კედლების კონსტრუქციის მასშტაბებიც. კედლის სისქე დაახლოებით 2-დან 3,5 მეტრამდე მერყეობს. მისი ასეთი სისქე მეგალითური კონსტრუქციით აიხსნება. მსხვილი ლოდებით აგებული კოშკი საკმაოდ მყარია, მან საუკუნეებს გაუძლო. კედლების შიგნით არსებული სივრცის დიამეტრი დაახლოებით 4 მეტრია, რაც სრულიად საკმარისი იყო იმისთვის რომ აღნიშნული კოშკის ზედა ნაწილი მეციხოვნეებს სათვალთვალად გამოეყენებინათ, რაც საფორტიფიკაციო ნაგებობის მთავარი დანიშნულება იყო. აღნიშნული ფართობი თავისუფალი გადაადგილების საშუალებასაც იძლეოდა. კოშკის სრული სიგრძე 10,4 მეტრია, ხოლო სიგანე 7,85 მეტრი. კოშკის საერთო ფართობი 50 მ.

თეთრციხე წლების მანძილზე ჩრდილის ტბის მხარის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი თავდაცვითი ცენტრი უნდა ყოფილიყო. მიუხედავად რეგიონის მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებული ქაჯის ციხისა და თმოგვისა ის მაინც ინარჩუნებდა თავის სტრატეგიულ მნიშვნელობას ჩრდილის ანუ პალაკაციოს ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეში.

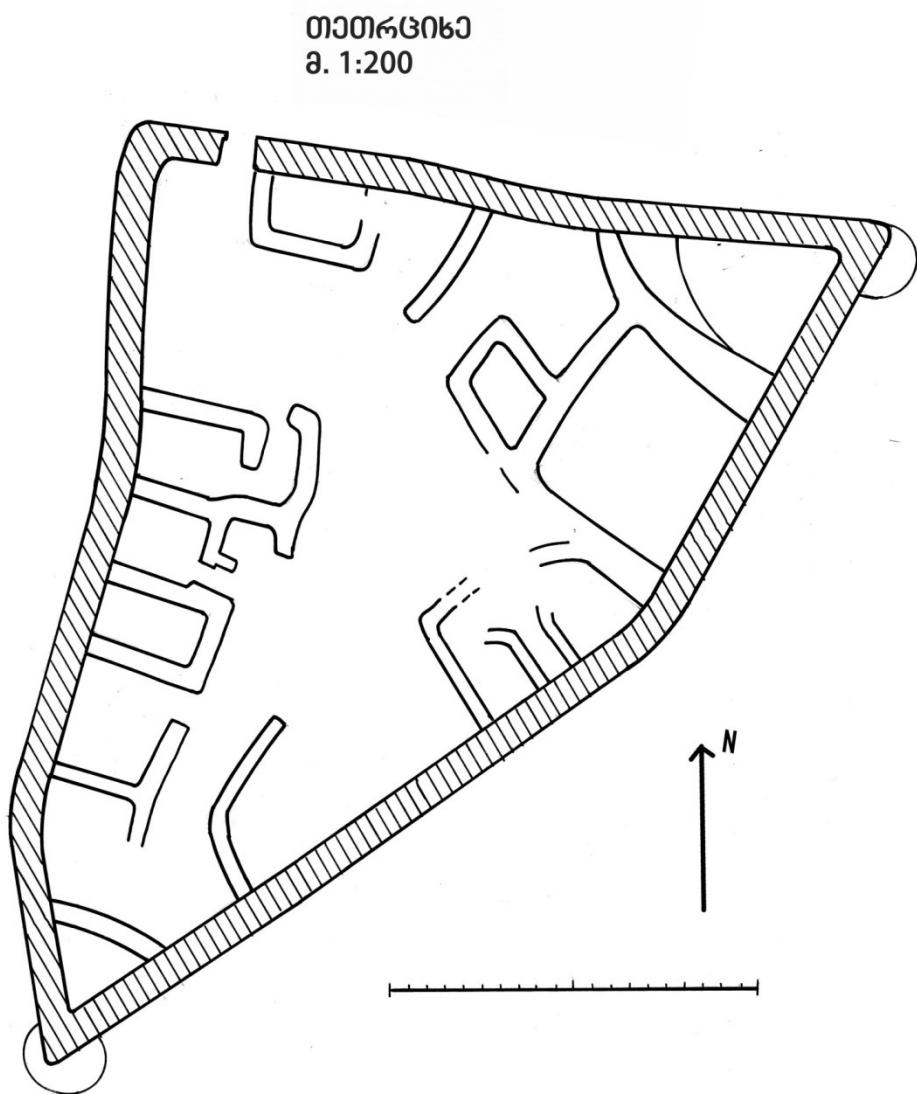
სურათები:

1. თეთრციხის ციხესიმაგრე და კოშკი ჩრდილის ტბის რეგიონისა და მიმდებარე ტერიტორიის ფონზე. სურათი Google.Earth-დან

2. ხედი თეთრციხიდან. სურათზე ჩანს ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლის ნაშთები, ციხის ინტერიერის ნაწილი, ეკლესია და ირგვლივ არსებული გარემო

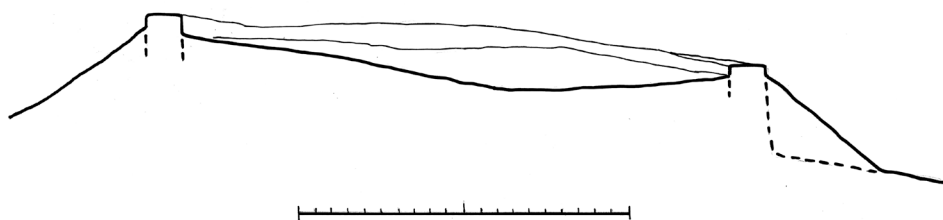

3. თეთრციხის გეგმა. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

4. თეთრციხის შემორჩენილი კედლები. აღმოსავლეთის კედელი და ხედი ეკლესიასა და სოფელ თეთრციხეზე.

თეთრციხე
ჭრილი 1-1-ზე მ. 1:200

5. თეთრციხის ჭრილი. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

6. თეთრციხის შიდა სივრცე. ხელი სამხრეთიდან

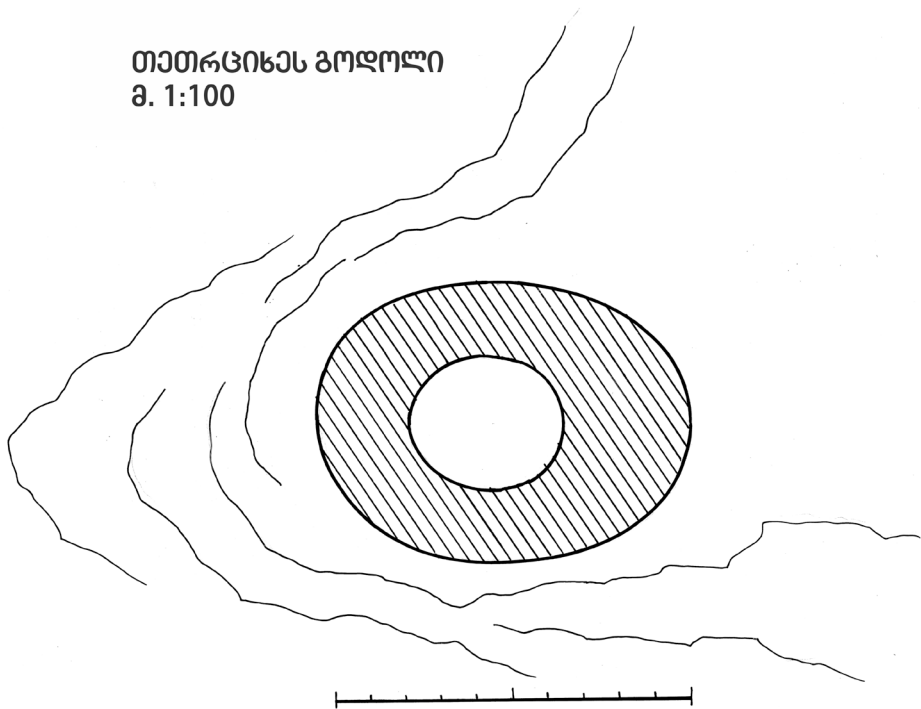

7. თეთრციხის ეკლესია. გიორგი ბაგრატიონის ფოტო

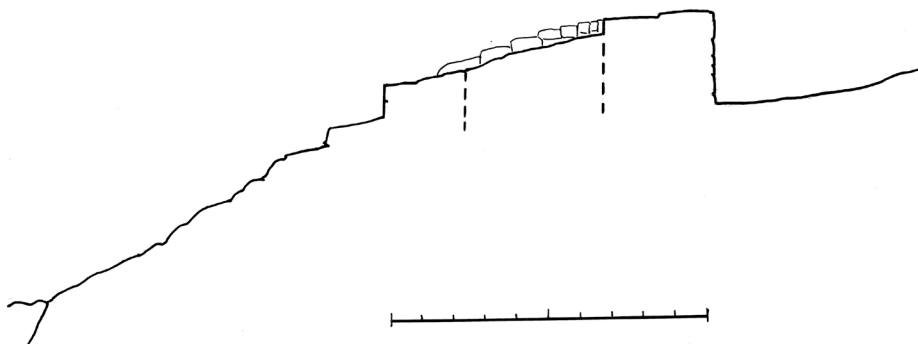
8. თეთრციხის კოშკი. ხედი პანორამული ფოტოსურათიდან. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

თეთრციხეს გოდოლი
მ. 1:100

9. თეთრციხის კოშკის გეგმა. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

თეთრციხეს გოდოლი
ჭრილი 1-1-ზე მ. 1:100

10. თეთრციხის კოშკის ჭრილი. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

Leri Tavadze

Assistant Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

TETRYSIKHE (FORTRESS AND TOWER)

Summary

Tetrtsikhe is located in Çıldır İlçe of Ardahan province (the Republic of Turkey). Akçakale is modern village in Çıldır İlçe to the northeast of Lake Çıldır (Chrdili in Georgian, means “shade”. Turkish “Çıldır” is derived from the Georgian word). This lake has an Island and on this Island several important cultural monuments are preserved. Our paper deals with two of them, those are – fortress and tower. The both of those structures as well as Island itself were called Tetrtsikhe in the past. Tetrtsikhe is a Georgian term that means white fortress. After the conquest of this region by the Ottoman Turks in the 16th century the sites were renamed in Turkish and were called – Akçakale (white fortress) in Turkish, which is direct translation of the authentic name of those monuments. The period of the Georgian sovereignty is discussed in this article.

Numerous scholars devoted their research to the study of monuments of Akçakale Island. The most of them are listed in the paper. After Georgia gained independence from Soviet Union (1991) good relation was established between the Republic of Georgia and the Republic of Turkey. Since that time the Georgian researchers were able to visit and explore remains of the Georgian past in the northeastern Turkey. Akçakale in Ardahan province was one among such places. For the sake of historical accuracy we call this site “Tetrtsikhe” just as we are researching the Georgian period of its history.

Tetrtsikhe was a part of Palakatsio, historical region of Medieval Georgia. Next to this region was Dzaghina gorge otherwise know in the Medieval Georgian Annals as Dzaghlikhevi. Dzaghina gorge (*khevi*) and Dzaghlikhevi denotes the same area located to the west of Lake Çıldır. The old historical Georgian regions once were independent tribes and they controlled the land that maintained their ethnic designation even after abolishment of their statehood. One such a tribe was called Igani in Urartian cuneiform writings.

Igani was frequently mentioned in Urartian inscriptions. According to one of such an inscription that was discovered in the vicinity of Lake Çıldır (in Taşköprü village, located on southern shore of the lake) city of Makaltuni was captured by Urartian king Sarduri II (756-730 BC). In other inscriptions Sarduri also mentions seizure of 35 fortresses and 200 settlements of Igani. From the cuneiform writings of his father, Argishti I (785-756 BC) we know that Makaltuni was a city that belonged to Igani. Therefore, in accordance to the Taşköprü inscription scholars have concluded that Kingdom of Igani was located in the region of Lake Çıldır. The close analysis of the Georgian toponym “Dzaghini” (Dz-ighani>Igani) leads us to the opinion that it served as authentic name for the country and for the tribe who lived in Lake Çıldır region, which was adapted by the Urartians as Igani.

Kingdom of Igani had its political center, but it is not mentioned in the Urartian inscriptions. We think that the royal city was Tetrtsikhe and its vicinity. The geographic location and the architectural specifics of Tetrtsikhe fortress, tower (both of them situated on the Island) and the old settlement, which is located in the north of village Akçakale (Tetrtsikhe), lead us to this opinion. All those structures were constructed during the Late Bronze Age or in Early Iron Age prior to Urartian invasions, which, mostly, took place in the 8th century BC. The most probably, Tetrtshe served as a royal seat of the kings of Igani. At least two Igani kings are attested in the Urartian cuneiform writings, those are: Kapurini and Diutsini.

The Urartians were able to capture numerous fortresses of Igani, but we are not sure whether they have managed to storm Tetrtsikhe itself, which appears as the strongest fortification of Lake Çıldır region. More than 10 old megalithic fortifications were revealed in this region, which confirms statement of Urartian inscriptions about the number of Igani fortifications and we hope to find more in the future.

The fate of Igani is uncertain after the decline of Urartian power in 7th century BC. Tetrtsikhe maintained its strategic position in the region and later was included in newly emerged Kingdom of Kartli. Armenians were able to seize this region and fortress for the short period of time. Later, the Georgians reestablished their control and after disintegration of Kartli various Georgian states were in control of Tetrthikhe. It was still one of the most important fortresses in Lake Çıldır region during the Middle Ages. The 10th century church was erected during the rule of Kartvelian kings on the Island. Generally, accounts about Tetrtsikhe are scant in the historical records. The term

“Tetrtsikhe” itself appears only in the 16th century. The Georgian sources are describing the internal struggles in South Georgia and the Ottoman conquest of this fortress in 1578. Since the Ottomans established their control on this region the local Turkish sources, mainly, mentions village rather than fortress.

The detailed description with pictures, plans and other materials about the fortress and the tower are also included in our article.